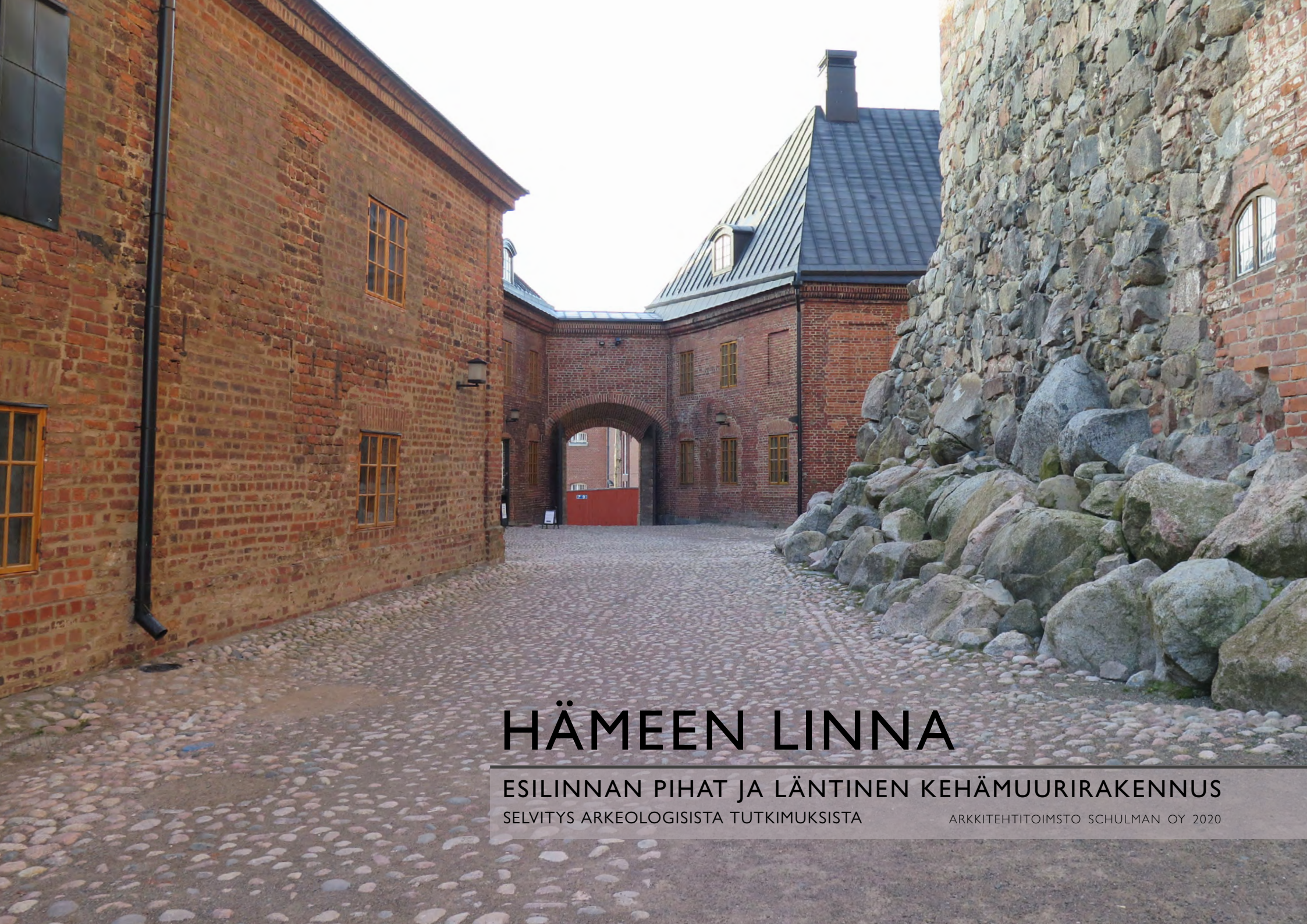

HÄMEEN LINNA

ESILINNAN PIHAT JA LÄNTINEN KEHÄMUURIRAKENNUS
SELVITYS ARKEOLOGISISTA TUTKIMUKSISTA

ARKKITEHTITOIMSTO SCHULMAN OY 2020

HÄMEEN LINNA

ESILINNAN PIHAT JA LÄNTINEN KEHÄMUURIRAKENNUS
SELVITYS ARKEOLOGISISTA TUTKIMUKSISTA

ARKKITEHTITOIMSTO SCHULMAN OY 2020

ARKKITEHTITOIMISTO SCHULMAN OY

Tilaja: Senaatti-kiinteistöt

Tekijät: Päivi Hakanpää, Johanna Luhtala, Heidi Seesto

Valokuvat ja piirustukset © Arkkitehtitoimisto Schulman Oy, Museovirasto, Kansallisarkisto, Kungliga biblioteket, Ramboll Finland Oy, Ruotsin sota-arkisto, Tietoa Finland Oy

Valokuvat ellei toisin mainita Arkkitehtitoimisto Schulman Oy

Kansikuvat: Arkkitehtitoimisto Schulman Oy

1 painos

ISBN 978-952-368-057-9 (nid.)

ISBN 978-952-368-058-6 (sid.)

Hämeen linna / Esilinnan piha ja läntinen kehämuurirakennus 1. krs

Hämeen linna 109430110 (kiinteistötunnus)

Kustaa III:n katu 6

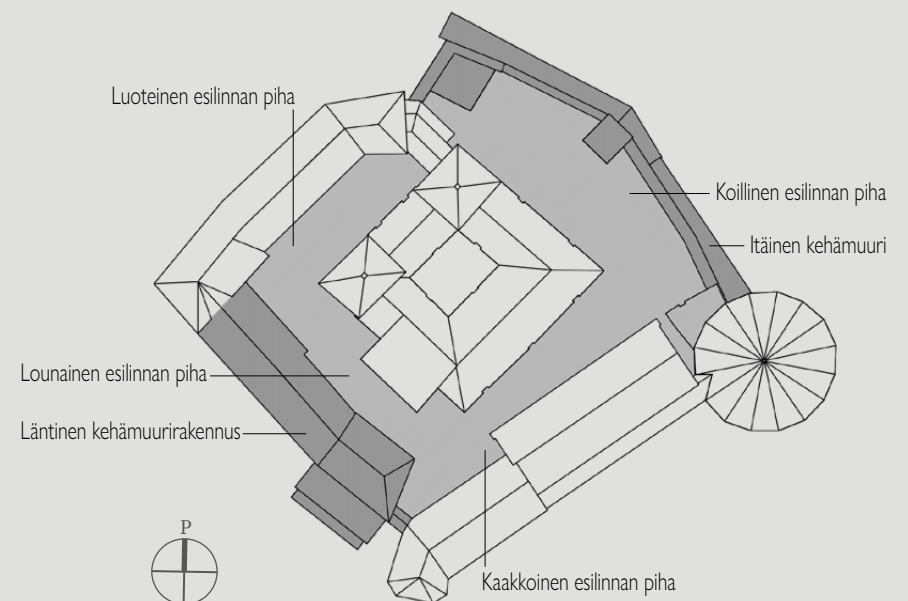
13100 Hämeenlinna

Omistaja: Suomen valtio, Senaatti-kiinteistöt

Suojelutilanne: Asetus 480/85, muinaismuistolaki (295/1963)

Pinta-alatiedot: Esilinnan piha 3487 m²

Läntinen kehämuurirakennus 1. krs 747 m²

JOHDANTO	7
ESILINNAN HISTORIAA KESKIAJALTA 1970-LUVULLE	8
MENETELMÄT JA LÄHDEAINEISTOT	11
LOUNAINEN ESILINNAN PIHA	
Rakennusvaiheet	14
Arkeologiset tutkimukset	18
LÄNTINEN KEHÄMUURIRAKENNUS	
Rakennusvaiheet	22
Arkeologiset tutkimukset	28
LUOTEINEN ESILINNAN PIHA	
Rakennusvaiheet	32
Arkeologiset tutkimukset	36
KOILLINEN ESILINNAN PIHA	
Rakennusvaiheet	38
Arkeologiset tutkimukset	44
Kehämuurin ja sen tornien korjaukset	56
KAAKKOINEN ESILINNAN PIHA	
Rakennusvaiheet	66
Arkeologiset tutkimukset	70
YHTEENVETO	74
Liite 1. esilinnan pihojen pintamateriaalit	78
Liite 2. esilinnan pihan tekniset asennukset	79
Lähdeviitteet	80
Lähdeluettelo	85

Johdanto

Hämeen linnan suojaksi rakennettiin jo keskiajalla kehämuurit torneineen. Päälinnan ja kehämuurien suojaan muodostui esilinnan pihat, joihin keskittyi vähitellen monia linnan talouteen ja huoltoon liittyviä toimintoja. Pihojen puu- ja kivirakennukset korvattiin 1700-luvulla tiilirakenteisilla kehämuurirakennuksilla. Ne palvelivat ensin linnaan sijoitettua varuskuntaa ja varikkoa. Rakennukset siirtyivät yksi toisensa jälkeen vankilan käyttöön 1830-luvulta lähtien, ja ne olivat vankilakäytössä aina 1970-luvun alkuun asti. Tämän jälkeen käynnistyivät vuonna 1974 esilinnan kehämuurirakennusten restaurointityöt. Vuoteen 1988 asti kestäneet työt olivat jatkumoa päälinnan restauroinnille ja tutkimuksille, jotka olivat alkaneet jo 1950-luvulla. Laajojen restaurointitöiden pääsuunnittelijana oli arkkitehti N. E. Wickberg.

Ensimmäiset arkeologiset kaivaukset tehtiin esilinnan pihassa 1950-luvulla. Ne liittyivät päälinnan ulkoseinän tutkimuksiin. Laajimmat tutkimuskaivaukset olivat 1970-luvulla koillisella esilinnan pihalla. Tutkimuksia johti Knut Drake syksyyn 1970 asti. Rainer Knapas vastasi tutkimuksista vuosina 1970–1975 ja Elias Härö vuosina 1975–1988. Läntistä kehämuurirakennusta tutkittiin 1980-luvun alussa. Esilinnan pihan sadevesiviemäröinnin korjauksiin liittyen on tehty arkeologisia valvontoja 2010-luvulla. Keväällä 2020 dokumentoitiin kehämuurirakennuksen lattiarakenteiden alla säilyneitä muinaisjäännöksiä.

Muutos- ja korjaustöiden yhteydessä tarvitaan tietoa aikaisemmista tutkimuksista, joista kaikista ei restaurointityön aikana valmistunut ra-

portteja. Tämän työn tavoitteena on selvittää esilinnan pihojen arkeologinen kaivaustoiminta sekä kunnallis- ja talotekniikkaan liittyvät kaivutyöt, joiden yhteydessä on paljastunut linnan historiaan liittyviä rakenteita ja maakerroksia. Työssä esitellään myös koillisen kehämuurin ja sen tornien rakenteiden korjaukset ja tehdyt suojarakenteet. Lisäksi käsitellään läntisen kehämuurirakennuksen arkeologiset kaivaukset rakennuksen tuleviin muutostöihin liittyen. Selvitys painottuu 1950–1980-luvuilla tehtyihin tutkimuksiin ja kaivutöihin. Tavoitteena oli arvioida, mitkä alueet on tutkittu perusmaahan asti, mitkä osittain, ja mitkä ovat kokonaan tutkimatta. Tässä yhteydessä ei käsitellä itäistä tykkitornia, josta on laadittu erillinen rakennushistoriaselvitys vuonna 2020.

Hämeen linna on sekä historiallinen rakennusmuistomerkki että kiinteä muinaisjäännos, joka on rauhoitettu muinaismuistolailla (295/1963). Linnaa koskee rakennusperinnön suojelusta annettu laki (498/2010) ja valtioneuvoston päätös rakennussuojelusta annetun asetuksen (480/1985) nojalla. Hämeen linnaa koskevista suunnitelmista on pyydetty museoviranomaisen lausunto.

Selvityksen on tilannut kiinteistöpäällikkö Petri Nurmio Senaatti-kiinteistöistä. Museoviraston edustajana on ollut yli-intendentti Helena Hirviniemi. Selvityksen on laatinut Arkkitehtitoimisto Schulman Oy, tekijöinä tutkija Päivi Hakanpää ja arkkitehti Johanna Luhtala sekä taitosta vastannut arkkitehti Heidi Seesto. Työ kuuluu osana Senaatti-kiinteistöjen tilaamiin Hämeen linnan rakennushistoriaselvityksiin.

Esilinnan historiaa keskiajalta 1970-luvulle

Hämeen keskiaikainen linna rakennettiin moreeniharjanteen päälle. Päälinnan ympärille tehtiin vaihteittain tiilirakenteiset kehämuurit, jotka saatiin valmiiksi 1400-luvun loppuun mennessä. Ne sulki sisään noin 70 x 80 metrin laajuisen alueen. Kehämuurit ampuma-aukkoineen ja puolustuskäytävineen olivat keskiajalla linnan uloin puolustusjärjestelmä yhdessä kehämuurin yhteyteen rakennettujen tornien kanssa.¹ Tornejä käytettiin myös varastoina ja porttitornin kahta tupaa mahdollisesti asumiseen. Torneihin kuljettiin esilinnon pihoilta ja päälinnasta torneihin johtavia siltoja pitkin.² Päälinnaa sen jokaiselta sivulta ympäröivät esilinna muistuttaa tyypiltään ja kulkuyhteyksiltään saksalaisen ritarikunnan linnoja.³

Tiilirakenteiset kehämuurit olivat noin 8–12 metriä korkeita. Muurien yläosissa oli katetut puolustuskäytävät, joiden rintamuureissa oli ampuma-aukot.⁴ Kehämuurien harjat on esitetty 1600-luvun lopun piirustuksessa kreneloituina eli hammastettuina.⁵ Alkujaan muurit olivat noin 1,5 metriä paksuja.⁶ Niitä vahvistettiin kivellä 1500-luvun lopulla. Työt jatkuivat 1600-luvun puolelle asti. Puolustuskäytävä oli Hämeen linnan tilien mukaan katettu 1500-luvulla lautakatolla.⁷ Huoltotöinä kehämuurin hirsii kalkittiin vuonna 1540 ja puolustusvarustuksia katettiin tuohella.⁸ Kehämuurin puolustuskäytävä varustettiin vuonna 1607 kaiteella.⁹

Kehämuurin itä- ja länsikulmaan rakennettiin 1500-luvun puoli-

välissä pyöreät tykkitornit.¹⁰ Työt liittyivät esilinnan puolustuksen parantamiseen. Rakennustöihin osallistuivat Hämeen linnaläänien pitäjät, joille kuului kehämuurien kunnosta huolehtiminen.¹¹

Linnan ja kehämuurien väliin muodostui järven puolelle koillinen, linnaa ympäröivän suon puolelle lounainen ja kaakkoinen sekä linnan pohjoispuolelle luoteinen esilinnan piha, jonka edustalle perustettiin 1600-luvun alussa Hämeenlinnan kaupunki.¹² Piha-alueita ei erotettu toisistaan muureilla, ja ne ympäröivät koko päälinnan. Kapeille, pitkänomaisille pihaille rakennettiin asuin- ja talousrakennuksia sekä pajoja ilmeisesti jo keskiajalla, mutta viimeistään 1500-luvulla. Näiden lisäksi oli kehämuurin ulkopuolella linnan talousrakennuksia.¹³ Moreeniharjanteen reunamille muodostuneita esilinnan pihvoja tasattiin 1500-luvulla.¹⁴

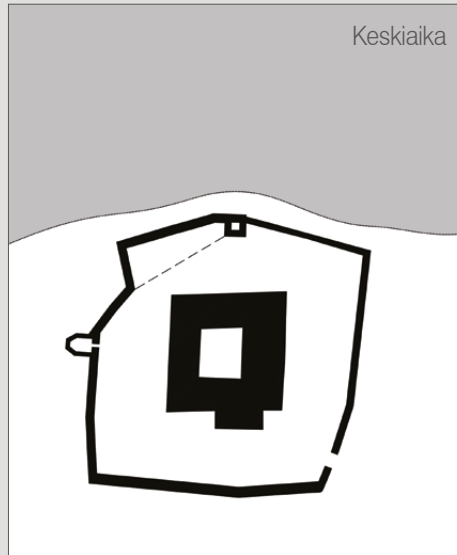
Hämeen linnasta tuli 1720-luvulla varikkolinnoitus, jonne sijoitettiin viljavarasto armeijan ja siviiliväestön sodanaikaisen elintarvikehuollon turvaamiseksi. Armeijan varastojen läheisyyteen piti rakentaa leivin- ja kuivatusuuneja sekä myllyjä.¹⁵ Hämeen linnan esilinnan pihalle valmistui kruununleipomo 1740-luvun alussa kaakkoisen kehämuurin viereen.¹⁶

Muista esilinnan pihan rakennuksista linnoitusupseeri von Arbin esitti suunnitelmat vuonna 1773.¹⁷ Huonokuntoisia ja pahasti halkeilleita kehämuureja oli tarkoitus vielä hyödyntää kehämuurirakennuksissa.¹⁸ Suunnitelmat tarkentuivat ja täydentyivät vuonna 1776. Kruununleipomon viereen suunniteltiin päävartiorakennusta ja lounaisen kehämuurin

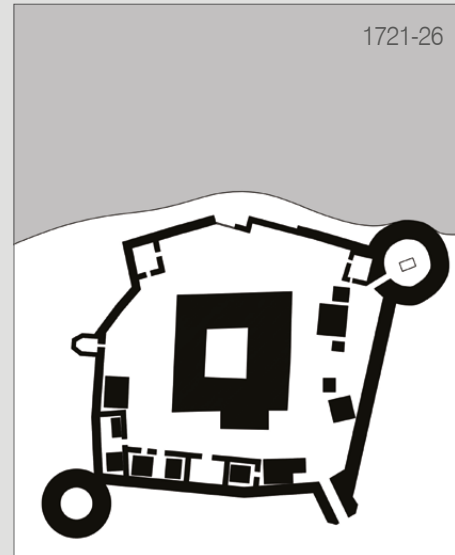
ESILINNAN PIHOJEN RAKENTAMISVAIHEET

Päälinnan ympärille rakennettiin keskiajalla tiilirakenteinen kehämuuri ja kaksi kehämuuritornia. Pohjoiskulman kehämuuri kulki alun perin esilinnan pihan poikki. 1700-luvun alussa esilinnan pihalla sijaitsi useita varastorakennuksia, rakennukset vahtimestarille ja vangeille. Kehämuurin eteläkulmassa oli 1500-luvun alkupuolella valmistunut porttitorni sekä rannan puolella pohjoinen ja itäinen kehämuuritorni. Pyöreät tykkitornit rakennettiin 1550-luvun puolivälissä kehämuurin itä- ja länsikulmiin. Varikkolinnoitus sai kruununleipomon 1740-luvulla. Sen jatkoksi rakennettiin päävartio eli nykyinen porttitornirakennus 1700-luvun lopussa sekä pohjoinen ja läntinen kehämuurirakennus. Ainoastaan rannanpuoleinen kehämuuri jäi näkyviin.

Esilinna oli vankilan käytössä 1830-luvulta vuoteen 1972 asti. Vankila-aikana koillinen esilinnan piha tasattiin maalla ja sen päälle pystytettiin puurakennuksia. Vankila-alue laajeni kehämuurin ulkopuolelle, jonne kuljettiin rannalta portaita pitkin. Esilinnan pihat erotettiin toisistaan puuaidoilla. Uusi sisäänkäynti portteineen tuli tykkitornin ja kruununleipomon väliin. Esilinnan pihat palautettiin 1970- ja 1980-lukujen restaurointitöiden aikana 1700-luvun lopun asuihinsa lukuun ottamatta koillista esilinnan pihaa. Siellä on nähtävissä keskiaikaisen ja 1500-luvun tornien jäännökset sekä pyöreä tykkitorni.

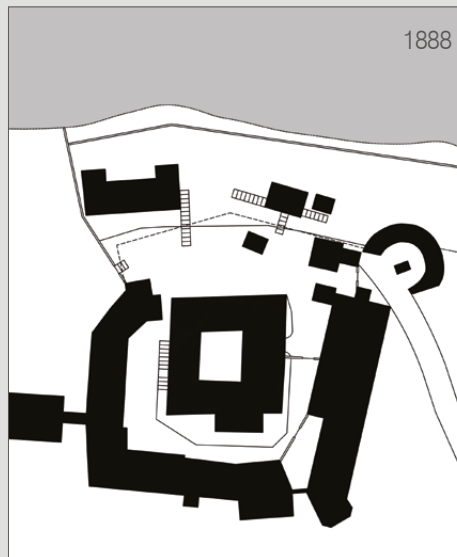
Keskiaika

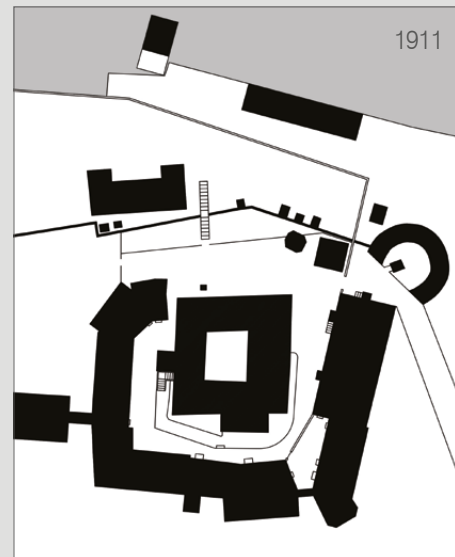
1721-26

1700-luvun loppu

1888

1911

2019

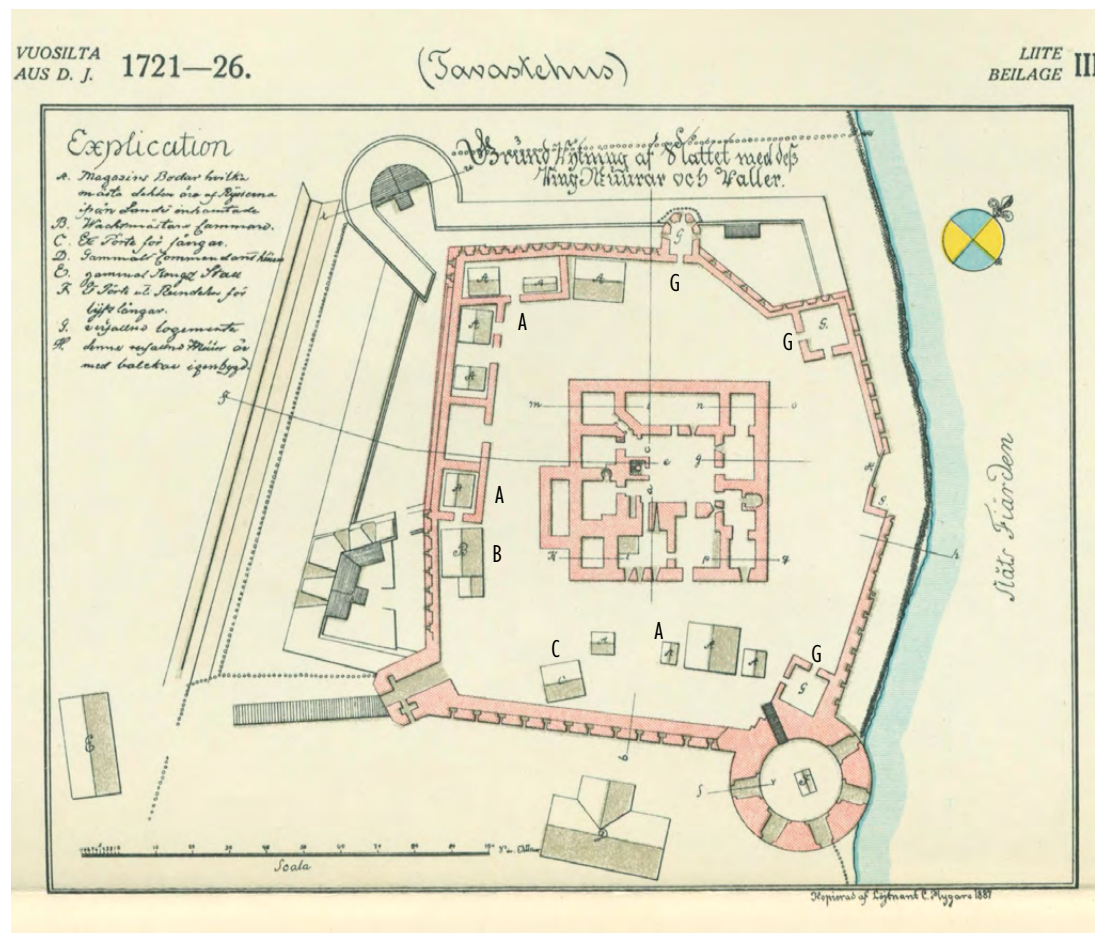
Lähteet: Hämeen linnan tutkimuskertomukset, Ailio 1917, Luppi 1996, piirustukset KYP109222947, KYP109222474, MVA rareiteetti 109221911, Kra0406D:12:044:047 ja 0406D:12:044:047:179, KA RakH 56M 1/13.

Arkkitehtitoimisto Schulman Oy

viereen pajoja ja vaunuvarikkoja. Majoitustilat ja keittiö oli määrä sijoittaa luoteisen kehämuurin viereen. Koilliselle esilinnan pihalle oli tarkoitus rakentaa sota-oikeuden istuntosali ja tilat päällystölle.¹⁹ Kehämuurirakennuksista ensimmäisenä valmistui vuonna 1783 päävartiorakennus. Läntisen kehämuurirakennuksen työt saatiin päätökseen vasta vuonna 1794.²⁰ Pohjoisen kehämuurirakennuksen työt alkoivat vuonna 1795. Ne eivät ehtineet kokonaan valmistua ruotsalaiskaudella, vaan venäläiset rakensivat pohjoispään toisen kerroksen vuosina 1811–1812.²¹ Itäinen kehämuurirakennus jäi kokonaan rakentamatta.²² Keski-aikeisia kehämuureja purettiin, mutta osa niiden rakenteista jäi kehämuurirakennusten osiksi. Koillinen kehämuuri raunioitui vähitellen.²³

Osa kehämuurirakennuksista ja koko päälinna siirtyivät vankilaksi vuonna 1837 suoritetuissa korjaus- ja muutostöissä.²⁴ Uuden työ- ja ojenuslaitoksen rakentamisen jälkeen 1840-luvulla jaettiin esilinnan pihat lääninvankilan ja ojenuslaitoksen kesken. Luoteinen ja lounainen esilinnan piha oli erotettu aidalla ja portilla työ- ja ojenuslaitoksen käyttöön. Kaakkoinen ja koillinen piha-alue oli lääninvankilan käytössä.²⁵

Päälinna ja kehämuurirakennukset siirtyivät osaksi vuonna 1882 perustettua naisvankilaa. Tuolloin korotettiin kehämuurirakennuksia lisätilan saamiseksi.²⁶ Rakennusten korkeuden kasvaessa esilinnan pihoista tuli entistä kuilumaisempia. Esilinnan pihat siirtyivät kokonaan naisvankilan käyttöön lukuun ottamatta vankilan johtajan ja vahtimestarin asuntojen edustaa porttitornirakennuksen kohdalla.²⁷ Vankilan uusien kulkureittien vuoksi täytettiin koillista esilinnan pihaa.²⁸ Sinne rakennettiin palokaluvarasto ja töiden vastaanottorakennus.²⁹ Kehämuurirakennukset ja esilinnan pihat olivat vankila-aluetta aina vuoteen 1972 asti.³⁰

Hämeen linnan kehämuurit ampuma-aukkoineen on esitetty 1720-luvun alun piirustuksessa. Varastoiksi mainitut huonokuntoiset kehämuuritornit on merkitty G-kirjaimella. Esilinnan pihoilla on venäläisten sotilaiden maaseudulta siirtämiä aittoja (A), vahtimestarin rakennus (B) ja puurakennus vangeille (C). Lounaisella ja luoteisella esilinnan pihalla on kivistä rakennettuja varastoita jäljellä vielä seiniä. Piirustuksen kopio on Julius Ailion teoksesta vuodelta 1901.

Menetelmät ja lähdeaineistot

Suuri osa esilinnan pihan kaivauksista on tehty 1960–1980-luvuilla, jolloin pää- ja esilinnassa oli käynnissä mittavat restaurointityöt. Kaivaukset liittyivät lähinnä uuden talotekniikan asennustöihin, perustusten lujittamiseen sekä uusien lattia- ja pihatasojen rakentamiseen. Tutkimuksista vastasi syksyyn 1970 asti Knut Drake. Rainer Knapas johti töitä vuosina 1970–1975 ja loppuvuosina 1975–1988 tutkimuksista vastasi Elias Härö.³¹ 2010-luvulla tehdyt arkeologiset valvonnat ovat liittyneet rakennusten maanalaisten rakenteiden kosteusongelmien korjaamiseen ja piha-alueiden sadevesijärjestelmien uusimiseen.³²

Esilinnan pihojen nimet ja numerointi vakiintuivat 1970-luvun restaurointitöiden yhteydessä väli-ilmansuuntien mukaan: koillinen (15.1), kaakkoinen (15.2), lounainen (15.3) ja luoteinen (15.4) esilinnan piha.³³ Päälinnaa ympäröivät piha-alueet eivät ole selvästi rajattu toisistaan kuten muissa Suomen keskiaikaisissa linnoissa. Esilinnan pihalla sijaitsevista kehämuurirakennuksista käytetään pääilmansuuntaisia nimityksiä: eteläinen, läntinen ja pohjoinen kehämuurirakennus. Kehämuurien nimityksissä on puolestaan vaihtelevuutta. Yhtenäisyyden vuoksi käytetään tässä selvityksessä niistä väli-ilmansuuntien mukaisia nimiä kuten esilinnan pihoistakin.

Arkeologisin menetelmin esilinnan piha-alueita tutkittiin jo 1950- ja 1960-luvuilla päälinnan ulkomuurien tutkimusten ja lujittamistöiden sekä eteishallin rakentamisen yhteydessä.³⁴ Vankilatoiminnan päätyttyä

1970-luvulla käynnistyivät kehämuurirakennusten tutkimukset mitausdokumentoinnilla ja rakennusten muutoshistorian selvityksillä.³⁵ Koillisen esilinnan pihan tutkimuksia jatkettiin 1970- ja 1980-luvuilla.³⁶ Restaurointitöiden aikaisista arkeologisista tutkimuksista on raportteja vuoteen 1973 asti. Tämän jälkeen tehtyjen kaivausten raportteja ei arkistossa ole kuin kaksi. Korjaus- ja tutkimustöiden työraporteissa on yksittäisiä mainintoja tutkimuksista. Restaurointitöiden loppuvaiheessa arkeologisten tutkimusten jälkitöihin ja raportointiin ei varattu riittävästi resursseja.³⁷

Dokumentointipiirustuksia on kaivauksista tallentunut vain vähän. Niistäkin osassa on puutteelliset tiedot, mikä vaikeuttaa tutkittujen kohteiden paikallistamista. 1960-luvun tutkimuskertomuksissa on mainintoja piirustuksista, mutta vain osa niistä on kertomusten liitteenä. Museoviraston arkistoon ei ole 1950- ja 1960-lukujen arkeologisia dokumentointipiirustuksia tallennettu.

Hämeen linnasta on vain vähän keskiaikaisia kirjallisia lähteitä. FT Anna-Maria Vilks on tutkinut väitöskirjassaan Hämeen linnan 1500-luvun puolivälin kruununtaloutta säilyneiden tilikirjojen avulla. Niissä on mainintoja esilinnan pihan rakennuksista ja esilinnan rakenteiden korjauksista.³⁸ Hämeen linnan tutkimuksiin 1970–1980-luvuilla osallistunut arkeologi Päivi Luppi on käsitellyt pro gradu -työssään keskiaikaista esilinnaa ja julkaissut siitä useita artikkeleita.³⁹ Esilinnan

KNUT DRAKEN HÄMEEN LINNAN PÄÄLINNAN AJOITUKSET

1260–1290	Leirikastelli
1270–1300	Harmaakivilinna
1300–1350	Kukkotorni
1350–1450	Tiililinna
1450–1520	Kulmatornilinna

Väitöskirjassa esitetyt päälinnan ajoitukset perustuivat ensi sijassa vertailevaan tyyli tutkimukseen. Lähde: Drake 1968.

1372–1390	Leirikastelli ja harmaakivilinna
1400-luvun alkupuoli	Kukkotorni
1475–1490	Tiililinna
1503–1520	Kulmatornilinna

Päälinnan tarkennut ajoitukset perustuvat Hämeen linnan linnanpääliköiden ja voutien virkakausiin. Lähde: Drake 2003.

kehämuurirakennusten rakentamista 1700-luvulla on tutkinut FT Pekka Koskinen Hämeen linnan linnoittamista käsittelevässä väitöskirjassaan.⁴⁰ 1970- ja 1980-lukujen restaurointitöitä varten laadittiin selvityksiä kehämuurirakennusten ja kehämuurien muutosvaiheista.⁴¹

Esilinnan rakenteiden ajoitukset perustuvat FT Knut Draken Hämeen linnan päälinnasta vuonna 1968 julkaistuun väitöskirjaan ja hänen myöhemmin uudelleen määrittelemiinsä ajoituksiin.⁴² Rakenteiden ikää on arvioitu myös tiilien koon ja muuraustavan perusteella. Tämä on ollut luontevaa Hämeen linnassa, jossa tiiltä on käytetty paljon rakennusmateriaalina. Rakenteiden ajoittaminen pelkästään tiilien koon perusteella voi kuitenkin johtaa harhaan, sillä purkutuliä tiedetään käytetyn uudelleen.⁴³ Hämeen linnassa on päälinnan keskiaikaisten tiilien koko ollut noin 28 x 14 x 10 cm. 1500-luvulla tiilien koko (32–35 x 15–16 x 9–11 cm) kasvoi ja pieneni taas 1700-luvulla, jolloin tiilien koko oli noin 27 x 13 x 7,5 cm. Päiväsellirakennus muurattiin 1880-luvulla noin 31 x 15 x 7,5 cm:n kokoisista tiilistä. Keskiajalla Hämeen linnassa

tiilet muurattiin ns. munkkilimityksellä.⁴⁴ Vendiläinen limitys on ollut käytössä 1500-luvun puolivälissä ja 1600-luvun alussa.⁴⁵ Kehämuurirakennukset on muurattu 1700-luvun lopulla renessanssilimityksellä. Restaurointitöiden aikana ei esilinnan rakenteista ja maakerroksista tehty luonnontieteellisiä ajoituksia.⁴⁶ Läntisen kehämuurirakennuksen kaivauksista vuonna 1983 löytyneet hiiltyneet viljan jyvät ajoitettiin myöhemmin radiohiileen perustuvalla menetelmällä.⁴⁷ Keramiikan ajoittamista termoluminesenssimenetelmällä kokeiltiin 1980-luvulla, mutta sen tuloksia ei ole julkaistu.⁴⁸ Vallan asuinsijat -tutkimushankkeen yhteydessä tehtiin 2000-luvun alussa esilinnan kasvijäänteistä ja laastista myös radiohiiliajoituksia.⁴⁹

Esilinnan pihojen maakerrosten paksuuksista ja ajoituksista ei ole juurikaan saatavilla tietoa. Osa maakerroksista on tutkittu yksikkökaivausmenetelmää vastaavalla tavalla ja osa on kaivettu ns. tasokaivauksena. Maakerroksista on otettu 1970- ja 1980-luvuilla maanäytteitä, mutta niistä ei ole ilmeisesti analysoitu kuin yksi näyte.⁵⁰ Kaivauslöydöt on

tallennettu Kansallismuseon kokoelmiin (KM95057). Niiden löytöyhteyttä ei ole kirjattu tarkasti. Rakennusten osalta löytöyhteydet on useasti kirjattu vain huoneen tarkkuudella. Hämeen linnan löytöjä ei juurikaan ole käsitelty tutkimuksissa. Esilinnan löytöjä on tarkasteltu raha- ja kaakelilöytöjä koskevissa artikkeleissa.⁵¹

Tutkimuksissa käytettyjä korkeusjärjestelmiä ei ole mainittu raporteissa. Korkeustiedot on 1950- ja 1960-luvuilla ilmoitettu vain lukuarvona, joka on sidottu linnassa tai linnan alueella olleeseen 0-pisteeseen. Tietoa Finland Oy teki vuonna 2018 Hämeen linnassa mittauksia ja samalla tarkisti Kukkotornin huoneen 106 seinässä olleen +1 –korkeusmerkinnän N2000-järjestelmän mukaisen korkeuden. Sen perusteella vanhimmissa tutkimuksissa ilmoitettu 0-pisteen korkeus on noin +95.15 (N2000). Raporteissa alkaa esiintyä 1960-luvun lopulta lähtien korkeustietoja, jotka olivat ilmeisesti Hämeenlinnan kaupungin käyttämässä korkeusjärjestelmässä. Kaupunki siirtyi vuonna 2012 valtakunnalliseen N2000-järjestelmään. Ero aikaisempaan korkeusjärjestelmään on +0,456 m.⁵² Tässä selvityksessä on raporteissa mainitut korkeudet muutettu N2000-järjestelmään.⁵³

Arkeologiset kaivausalueet on merkitty satunnaisesti Hämeen linnan vanhoihin tutkimus- ja pohjapiirustuksiin. Niiden sijainnin määrittelyyn käytettiin tutkimuskertomusten lisäksi valokuvia ja putkikaivantojen suunnitelma- ja dokumentointipiirustuksia. Kaivausalueet on merkitty nykyiseen pohjapiirustukseen. Niiden sijainti ja laajuus ovat suuntaa antavia arvioita. Arvio osittain tutkituista ja kokonaan tutkimattomista maakerroksista sekä maan alla olevista rakenteista, joita koskee muinaismuistolaki, on esitetty yhteenvetoluvussa yhdessä kaivausaluepiirustuksen kanssa (s. 75 ja s. 77). Esilinnan pihojen tiedossa olevat lämpö-, vesi-, viemäriputkien ja kaapeleiden sijainnit on esitetty liitteessä 2. Tiedot niiden sijainnista on saatu Museoviraston arkiston piirustuksista.⁵⁴ Pihojen nykyiset pintamateriaalit käyvät ilmi liitteestä 1.

ESILINNAN OSIEN NIMET JA NUMEROINTI

Numerointi on peräisin 1970- ja 1980-lukujen restaurointitöiden ajalta

Lounainen esilinnan piha

RAKENNUSVAIHEET

Lounainen kehämuuri kuuluu linnan keskiaikaiseen rakennusvaiheeseen. Tutkija Päivi Luppi on todennut sen olleen tärkeä osa kehämuurirakennelmia linnan puolustuksen kannalta. Moreeniharjanteen loivat lounais- ja luoteisrinteet täytyi varustaa paremmin kuin harjanteen muut sivut. Suojaa on myös tarvinnut linnan pääsisäänkäynti, joka on FT Knut Draken mukaan sijainnut alun perin päälinnan lounaissivulla.⁵⁵ Drake on esittänyt, että esilinnan kehämuurit voisivat olla myös vuoden 1308 lähteissä mainittu kivilinna.⁵⁶ Kehämuurin luoteiskulman laastista tehtiin vuonna 2007 radiohiiliajoitus, jonka mukaan laasti on peräisin 1300- ja 1400-lukujen vaihteesta.⁵⁷ Kiviperustusten päälle rakennetut ja tiilestä muuratut kehämuurit ympäröivät koko linnaa viimeistään 1400-luvun lopulla.⁵⁸

Varhaisvaiheessa kehämuurin paksuus on ollut noin 1,5 metriä ja sen kiviperustusten paksuus 2–3 metriä.⁵⁹ Perustuksen korkeus oli noin 1,9 metriä.⁶⁰ Keskiajalla muurin yläosassa oli puurakenteinen puolustusikävä.⁶¹ Kehämuurin rakenne on esitetty 1720-luvun piirustuksessa. Tuolloin muurin korkeus oli noin yhdeksän metriä. Rintamuurin länsiosassa oli kaksi ja eteläosassa seitsemän ampuma-aukkoa.⁶²

Kehämuurin länsikulman ulkopuolelle rakennettiin 1560-luvulla pyöreä tykkitorni. Samaan aikaan muurattiin uutta kehämuuria. Kahden vuoden aikana kului töihin 180 000 tiiltä, 18 366 lastia harmaakiviä ja 9600 tynnyriä kalkkia.⁶³ Aseistuksen kehittyessä linnan puolustusta pa-

rannettiin 1600-luvun alussa rakentamalla läntisen kehämuurin viereen maavalli, linnake ja palisadiaita. Samalla kehämuuria korjattiin.⁶⁴

Lounaiseen kehämuuriin puhkaistiin vuonna 1740 porttiauikko nykyisen portin kohdille.⁶⁵ Sotilaallisen merkityksensä menettänyttä kehämuuria madallettiin läntistä kehämuurirakennusta rakennettaessa 1780-luvulla. Kehämuurirakennuksen länsiseinä tehtiin madalletun kehämuurin päälle.⁶⁶ Suunnitelmapiiirustuksissa on vanhaa kehämuuria säästetty purkamiselta perustusten lisäksi noin 4,6 metrin korkeuteen asti eli suunnilleen nykyisen 1. kerroksen sisäkattoon saakka. Rakennuksen lounaisseinän sisällä on mahdollisesti säilynyt osa tiilirakenteista kehämuuria.⁶⁷

Päälinnan ja läntisen kehämuurin väliin muodostunut piha-alue oli alun perin 17–20 metriä leveä ja noin 45 metrin pituinen. Kehämuurin viereen rakennettiin talousrakennuksia. 1550-luvun lopulla esilinnan pihalla sijaitsivat ruoka-aitta, suutarin tupa ja haarniskatupa.⁶⁸ 1600-luvulla kehämuurin vieressä oli kivirakenteiset logementit, joita käytettiin todennäköisesti varastoina. Päivi Luppi mukaan varastorakennukset on saatettu tehdä jo keskiajan lopussa 1500-luvulla.⁶⁹ Arkeologi Julius Ailio on todennut, että varastorakennuksissa säilytettiin viljaa.⁷⁰ Kaivauksissa löytyneet hiiltyneet viljan jyvät tukevat ajatusta.⁷¹ Varastojen seinät olivat 1720-luvulla enää kaksi metriä korkeat.⁷² Venäläiset pystyttivät isonvihan aikana, 1700-luvun alussa, logementtien sisään maaseudulta

purkamiaan aittoja, joita käytettiin sotilaiden majoittamiseen.⁷³ Läntisen kehämuurirakennuksen rakentamisen yhteydessä logementit purettiin pois ja lounaista linnan pihaa madallettiin poistamalla maata.⁷⁴ Lupin mukaan maanpinnan madaltaminen linnan ja kehämuurin välistä hävitti lähes kokonaan keskiaikaiset pihakerrokset.⁷⁵

Kukkotornin lounaisseinän viereen kaivettiin väliaikainen salaoja vuonna 1956.⁷⁶ Päälinnan länsikulman ja Kukkotornin eteläkulman perustukset lujitettiin betonilla. Seinien viereen tehtiin vuonna 1962 veden valumista ohjaava betoniluiska ja asennettiin viemärit.⁷⁷ Päälinnan seinän vierustalla kulkee ukkosenjohdattimet, jotka on asennettu vuonna 1976 sähkökaapeliin yhteydessä.⁷⁸ Päälinnan lounaisseinän pengermuurille tehtiin perustukset vuonna 1966.⁷⁹ Pengermuurin alkuperäistä muotoa selvitettiin vanhan piirustus- ja valokuva-aineiston avulla sen uudelleen muurausta varten vuonna 1982.⁸⁰ Muurin reunassa kulkee betoninen sadevesikouru ja muu osa on nurmetetty. Kukkotornin lounais- ja kaakkoispuolille pengermuuria ei rakennettu enää uudelleen, vaan betoniluiska viimeisteltiin kivillä. Kukkotornin eteläkulman vieressä on ki-viportaat, jotka johtavat Kukkotornin kaakkoisseinän ovelle. Kaakkoisen ja lounaisen esilinnan pihan välinen puuaita purettiin vuonna 1974.⁸¹ Esilinnan piha kivettiin 1980-luvulla mukulakiveyksellä. Vuonna 2019 vaihdettiin museokaupan sisäänkäynnin edustalla osa mukulakivistä kivilaattoihin.⁸²

Hiekkapäällysteinen lounainen esilinnan piha oli vankila-aluetta 1970-luvun alkuun asti. Henkilökunnan piha-alue oli rajattu lauta-aidalla. Valokuva vuodelta 1972, MVA RHOHL3663B.

Pihaleikkaus länteen

Arkkitehtitoimisto Schulman Oy. Pohjakuva Tietoa Finland Oy 2019.

Lounaisen esilinnan pihan kautta kuljettiin päällynnän jo keskiajalla. Nykyisin museokävijä aloittaa vierailunsa läntisestä kehämuurirakennuksesta. Kapeaa esilinnan pihaa rajaa jyrkät keskiaikaisen päällynnän ja Kukkotornin kiviseinät sekä 1700-luvun lopun läntisen kehämuurirakennuksen tiiliseinät. Vuosisatojen saatossa tasatun pihan alkuperäisestä muodosta on vielä aavistus jäljellä sen eteläosassa. Päällynnän länsikulman ennallistettu pengermuuri ja mukulakiveys edustavat esilinnan pihan 1700-luvun lopun vaihetta. Säteiläisesti ladottu mukulakiveys ohjaa pihan pintavedet sadevesikaivoihin. Verastilojen vankila-ajaiset betoniportaat on vaihdettu kynnyksiin. Museokaupan sisäänkäynnin edustalle asennettiin kivilaatat kulkemisen parantamiseksi vuonna 2019.

ARKEOLOGISET TUTKIMUKSET

Esilinnan pihalla tehtiin vuonna 1956 arkeologisia kaivauksia Kukkotornin kaakkoisseinän ja lounaisseinän edustalla. Kaivauksia jatkettiin ja laajennettiin Kukkotornin luoteispuolelle vuosina 1961–1962. Vankila-ajaisen pengermuurin sisäpuolelle rajoittuneet kaivaukset liittyivät Kukkotornin ja päälinnan perustusten tutkimuksiin sekä sadevesien johtamiseen pois seinien viereltä.⁸³ Kaivausten pinta-ala oli noin 195 m². Vuonna 1969 esilinnan pihalle kaivettiin kaksi koekuoppaa, joiden avulla tutkittiin pihan maakerroksia.⁸⁴ Esilinnan pihatason sekä rakennusten kivijalkojen korkeusasemien selvittämiseksi tehtiin koekaivauksia vuonna 1976. Kaksi vuotta myöhemmin dokumentoitiin pihan sadevesiviemärikaivanto.⁸⁵ 1970-luvun kaivauksista ei ole säilynyt raporttia.

Päälinnan ja Kukkotornin viereiset maakerrokset ja rakenteet

Kukkotornin kaakkoisseinän edustalle avattiin vuonna 1956 noin 6,2 m²:n laajuinen alue. Tuolloin saatiin esille osittain maan peittämä ja umpeenmuurattu Kukkotornin oviaukko.⁸⁶ Pintaturpeen alla oli tiilen- ja laastinsekaista multaa, joka oli paikalle tuotua täyttömaata. Kerroksesta löytyi rautaisia nuolenkärkiä ja luuesineitä, mm. helmi ja noppa. Täyttömaakerroksen alla oli 80–120 cm:n syvyydestä laastin- ja tiilensekaista hiekkaa.⁸⁷ Kaivauksia laajennettiin vuonna 1962. Multakerroksen alla oli tiilimurskaa ja tiilenpaloja sisältänyt maakerros, jonka alla oli ohut kerros hiekkaa. Näiden alla oli kaksi eriaikaista laastikerrosta, joiden välissä oli Kukkotornin lounaisseinän vieressä multaa.⁸⁸ Alimmainen laastikerros oli paksuimmillaan noin 130 cm. Se jatkui Kukkotornin lounaispuolelle. Kerroksessa oli samanlaisia liuskamaisia kiviä kuin Kukkotornin seinässä.⁸⁹ Laastikerrokset olivat peräisin päälinnan aikaisemmasta korjausvaiheesta. Laastilla ja kivillä oli täytetty kaakko-luodesuuntainen oja (pinta +93.65 ja pohja +92.95.) Sen pohjalla oli savilietettä ja palaneita kiven paloja noin 30 cm:n paksuudelta.⁹⁰ Ojan lounaispuolella oli laastin alla savikerros ja sen alla ohut kerros nokea soramaan päällä. Tämän alla alkoi perusmaa, joka oli soraa (pinta +93.95 – +93.85).⁹¹

Vuonna 1962 purettiin vankila-aikainen, Kukkotornin edustan kivistä ladottu pengermuuri, jonka rakentamisen vuoksi oli rinteiden reunalta poistettu maata. Kivimuurin tausta oli täytetty soralla ja hiekalla. Muuri oli perustettu laattamaisten kivien päälle.⁹² Kukkotornin kaakkoispuolelta paljastui tiilimurskaa ja tiilen paloja sisältäneestä maakerroksesta puurakenteen jäännöksiä (pinta +94.45), joiden alta löytyi keskiaikainen brakteaatti.⁹³ Puurakenne liittyi todennäköisesti päälinnan ulkoseinää toisen kerroksen tasolla kiertäneeseen puolustuskäytävään.⁹⁴ Kukkotornin kaakkoispuolelta löytyi kivistä ladottu, halkaisijaltaan noin metrin kokoinen liesi (pinta +93.15).⁹⁵

Kukkotornin lounaisseinän perustuksia tutkittiin vuonna 1956. Sen edustalle kaivettiin noin 13 m²:n laajuinen ja 100–150 cm:n syvyinen kaivausalue.⁹⁶ Kaivauksia laajennettiin vuonna 1962 vankila-ajaiseen pengermuuriin asti.⁹⁷ Pintaturpeen- ja mullan alla oli tiilen-, laastin- ja kivensekaista multaa ja savea (pinta +94.45 – +94.25). Kerros oli samanlainen kuin Kukkotornin kaakkoispuolelta löytynyt tiilimurskakerros.⁹⁸ Sen alta löytyi laastikerros (pinta +94.35 – +94.15), joka jatkui myös Kukkotornin kaakkoispuolelle.⁹⁹ Kerros oli muodostunut päälinnan jonkin rakennus- tai korjausvaiheen aikana. Laastikerroksen alla oli 10–30 cm:n paksuudelta savea, jonka alla oli noin 8 cm paksu hiiltä ja nokea sisältänyt maakerros. Tämän alla oli toinen savikerros. Perusmaa (pinta +93.75 – +93.55) oli soraa. Sen päällä oli ohut nokikerros, joka jatkui Kukkotornin perustusten alle.¹⁰⁰ Maakerroksista löytyi vuonna 1956 mm. lasin paloja, panssarinuolenkärki, korkorauta, veitsi ja kivi-savikeramiikka.¹⁰¹

Kukkotornin lounaisseinän vieressä oli noin 1,5 metrin pituudelta perusmaahan ladottuja suuria kiviä (pinta +94.40).¹⁰² Seinän lounaispuolelta löytyi tiilimurskakerroksen alta lahonneita, ristikkäisiä puita (+94.35 – +93.95), joita oli säilynyt noin kolmen metrin pituudelta. Niiden alla oli suuria kiviä ja savensekaista soraa. Puurakenne liittyi ilmeisesti myös päälinnan puolustuskäytävään, joka oli romahtanut alas.¹⁰³

Vuoden 1956 kuvassa oikealla näkyy maakerrosten alta paljastunutta Kukkotornin oviaukkoa. Yläkuvassa vuodelta 1962 on oviaukko saatu kokonaan näkyviin ja päälinnan etelätornin sekä Kukkotornin perustukset kaivettu esiin. MVA RHOHL1978 ja RHOHL7948.

Kukkotornin luoteispuolelle kaivettiin 14 m²:n laajuinen alue vuonna 1961. Kaivauksia jatkettiin seuraavana vuonna. Tuolloin laajennettiin tutkimusaluetta noin 19,5 m². Paikalle oli tuotu 1700-luvulla täyttömaata noin metrin paksuudelta.¹⁰⁴ Täyttömaakerrosten alta paljastui laastia, hiiltä, kiviä ja multaa sisältänyt maakerros (pinta +95.95), joka tulkittiin kulttuurimaaksi. Sen alla oli kova, sinertävä savi, josta löytyi hiekkakivestä tehdyt jauhinkivet. Savikerroksen alla oli hiilensekaista savea, josta löytyi mm. kolme Vaasa-aikaista rahaa. Hiilikerroksen alla alkoi soraa oleva perusmaa (pinta +96.35 – +94.85), jonka pinta laski lounaaseen. Osa maassa olleista suurista kivistä oli paikalle asetettuja.¹⁰⁵

Hiiltyneitä lankkuja ja parruja (+95.55 – +95.85) löytyi kulttuuri-
maakerroksesta noin kahden metrin levyiseltä alueelta. Puunjäänöksiä
oli painunut myös savikerrokseen. Parrut olivat kuusipuuta ja niiden
leveys oli 25–30 cm. Hiiltynyt puurakenne oli ilmeisesti päälinnan
toisen kerroksen tasolla sijainnut puolustuskäytävä, joka oli palanut ja
pudonnut alas.¹⁰⁶ Savikerrokseen oli kaivettu koillis-lounassuuntainen
oja, joka oli reunustettu kivillä. Ojan pohjalla oli säilynyt myös puuta.¹⁰⁷
Perusmaahan oli kaivettu halkaisijaltaan 20 cm:n mittainen ja 30 cm syvä
kivillä vuorattu kuoppa, joka oli todennäköisesti paalun sija. Kuoppa oli
täyttynyt maalla, josta löytyi luinen noppa, pronssihakanen, eläinten luita
ja rautanaula.¹⁰⁸

Päälinnan lounaisseinän kivimuuri oli viisi metriä korkea ja osittain
peittynyt täyttömaalla. Alaspäin levenevä kivimuuri oli tehty luonnonki-
vistä muuratun kiviperustuksen (pinta noin +94.65) varaan. Kukkotornin
vieressä perustuskivet olivat suurempia kuin muualla lounaisseinässä.
Päälinnan länsikulmaan oli tehty vankila-aikana verhomuuraus. Seinän
viereen oli tuotu suuria irtokiviä.¹⁰⁹

Kukkotornin kaakkoisseinän (alapinta +93.85) ja luoteisseinän
perustuksia varten oli kaivettu perustusoja. Luoteisseinän puolella se oli
50 cm syvä ja seinän vieressä noin 60 cm leveä. Perustuskivistä osa oli
muurattu suoraan perusmaan päälle ja osa maakiviä vasten.¹¹⁰ Kukko-
tornin lounaisseinän perustus oli muurattu perusmaan päälle.¹¹¹

Esilinnan pihan maakerrokset

Esilinnan pihalle kaivettiin vuonna 1969 kaksi koekuoppaa, joiden
molempien laajuus oli 1,4 m² ja syvyys hieman yli metrin. Sorapintaisen
pihan pinta oli tasossa +93.75 – +93.50. Läntisen kehämuurirakennuksen
huoneen 148 kohdalle tehdyssä koekuopassa oli yli 30 cm:n paksuudelta
hiekk- ja sorakerroksia, jotka olivat pihan pintamaata. Niiden alla oli 8
cm paksu nokimaakerros (pinta +93.40). Sen alla oli 20 cm hiesua, jonka
alapuolella oli noin 45 cm:n paksuudelta tiilen- ja laastinsekaista hiekkaa.

Päälinnan lounaisiiven pengermuuri tehtiin
uudelleen vuonna 1966 betoniperustuksien
varaan. Kukkotornin edustalle vuonna 1962
tehdyn betoniluiskan tarkoitus oli ohjata vedet
pois seinän vierestä. Luiska viimeisteltiin kivillä.
MVA RHOHL1985 ja MVA RHOHL2796.

Tämän alta löytyi tumma, tiilimurskan ja laastin sekainen multakerros (pinta +92.75), jonka paksuus oli 10 cm. Sen alapuolella alkoi perusmaa tasossa +92.65. Toinen koekuoppa sijaitsi läntisen kehämuurin huoneen 150 edustalla. Sen pinnalla oli 30 cm paksu sorakerros, jonka keskellä oli noin 2 cm:n paksuudelta nokimaata (+93.35). Sorakerroksen alla oli vielä hiekka- ja hiesukerroksia yhteensä noin 45 cm:n paksuudelta. Niiden alla oli ohut kerros nokimaata (pinta +92.75) ja suuria kiviä, jotka jatkuivat todennäköisesti perusmaahan asti.¹¹²

Esilinnan pihalla tehtiin koekaivauksia vuonna 1976 eri pihatsojen sekä rakennusten kivijalkojen korkeusasemien selvittämiseksi. Kehämuurirakennuksen vierestä paljastui mukulakiveystä (pinta +92.50). Kaivantojen avulla määriteltiin kaapelikaivantojen pohjien korkeus 100–230 cm:n syvyyteen.¹¹³ Pihan sadevesiviemärikaivannossa oli perusmaa moreenin päällä savimaata, jota ei vuonna 1978 kaivettu kokonaan pois.¹¹⁴

Päälinnan seinän edustalta vuonna 1961 löytyneessä kivetystä kuopassa on ollut todennäköisesti puupaalu. MVA RH0HL1794.

Tutkimusraportit Museoviraston arkisto

Vuosi	Tutkimus	Tekijä
1956	Ulkopiha. Kukkotornin ja linnan eteläkulman välinen pengeri. Kaivaus Kukkotornin lounaisseinän ulkosivulla	Knut Drake, Aarne Heimala
1961	Lounainen esilinnanpiha	Elias Härö
1962	Esilinnan piha, lounaisosa	Elias Härö
1962	Selostus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962	-
1969	Kaakkoinen, lounainen ja luoteinen esilinnanpiha	Ilmari Lehmusvaara
1972	Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976	-
1982c	Hämeen linnan restaurointiin liittyvien tutkimustöiden raportti ajalta 1.9.–3.2.1982	Elias Härö

Läntinen kehämuurirakennus

RAKENNUSVAIHEET

Rakennus kuuluu linnan 1700-luvun lopun rakennusvaiheeseen. Se on yksi kolmesta linnoitusupseeri von Arbinin bastionilinnnoitus suunnitelmaan kuuluneesta tiilirakenteisesta kehämuurirakennuksesta. Suunnitelman mukaan rakennukseen tuli paja, asepaja ja kolme asevarastoa, joita voitiin käyttää myös vaunuvarastoina.¹¹⁵ Työsuunnitelman mukaan rakennus oli tarkoitus tehdä vanhan kehämuurin päälle. Päälinnan ja kehämuurin väliseltä pihalta oli suunnitelmassa kaivaa maata rakennuspaikan tasaamiseksi ja perustuksia varten.¹¹⁶ Rakennustyöt aloitettiin vuonna 1784 ja ne saatiin päätökseen vuonna 1794.¹¹⁷

Kaksikerroksisen rakennuksen eteläpäädyssä oli kaksi pajaa, joista toinen oli asepaja. Molemmissa kerroksissa oli lisäksi neljä varasto- ja työhuoneiksi tarkoitettua tilaa. Rakennuksen eteläosassa sijaitsi portaikko. Jyrkkäläpseisen katon alla oli ullakko. Esilinnan pihalta rakennukseen johti viisi ovea. Ulkojulkisivussa oli vain ensimmäisessä kerroksessa neljä ampuma-aukkoa muistuttavaa valoaukkoa. Esilinnan pihan puoleisessa julkisivussa oli alakerrassa ikkunat, toisessa kerroksessa matalat valoaukot ja ullakolla kattoikkunat.¹¹⁸ Ensimmäisen ja toisen kerroksen huoneiden tulisijat rakennettiin väliseinien viereen, huoneiden keskelle.¹¹⁹

Hämeen linnan siirryttyä venäläisten haltuun toimi rakennuksessa 1800-luvun alussa divisioona-apteekki.¹²⁰ Kun vangeille tarvittiin lisää tilaa, muutettiin kehämuurirakennuksen 1. kerroksen huoneet vankilan käyttöön vuonna 1819.¹²¹ Läntisessä kehämuurirakennuksessa toimi

aluksi lääninvankila. Työ- ja ojenuslaitosrakennuksen rakentamisen jälkeen 1840-luvulla läntinen kehämuurirakennus siirtyi tämän vankilan käyttöön. Ensimmäiseen kerrokseen tuli sairashuoneet ja ikkunattomat vankihuoneet.¹²²

Vuonna 1846 läntisen kehämuurirakennuksen eteläpäähän rakennettiin päävartiolle omat tilat. Päävartio oli aiemmin sijoitettu rakennuksen pajoihin. Laajennusosan kanssa samanaikaisesti valmistui länsijulkisivun keskelle porrashuone työ- ja ojenuslaitosta varten.¹²³ Porrashuoneen kohdalle kehämuurirakennukseen tehtiin pieni kellari, joka sijaitsi nykyisen huoneen 149 alapuolella.¹²⁴ Kokonaan vankilaksi rakennus siirtyi, kun sen kaksikerroksinen korotusosa valmistui vuonna 1887. Uusiin kerroksiin tuli naisvankilan työsaleja ja toimistotiloja.¹²⁵ Ensimmäisessä kerroksessa oli kaksi ruokasalia (huoneet 148 ja 152), pohjoispuolella työhuone (huone 150) ja entisessä päävartiorakennuksessa (155) kaksi huonetta sekä keittiöt. Ylimpien kerrosten rakentamisen yhteydessä huoneiden keskelle ilmeisesti lisättiin tukipilarit.¹²⁶ 1900-luvun alussa eteläpäädyn huone 152 oli jaettu kahdeksi huoneeksi, joita kutsuttiin kellareiksi. Huoneen holvi oli purettu pois ja kattoa laskettu alemmas. Huoneesta 153 oli tehty kaksi erillistä tilaa, joista toinen toimi varastona. Päävartiorakennuksessa (155) oli kaksi keittiötä ja huone naisvartijoille.¹²⁷

Vankilan käytöstä kehämuurirakennus vapautui vuonna 1972.¹²⁸ Rakennuksen perustusten lujittamistyöt aloitettiin vuonna 1980. Raken-

nuksen eteläosan ja porrashuoneen (151) seinien alle tehtiin betonilamellit. Rakennuksen itäkulma on rakennepiirustuksista päätellen jätetty lujittamatta.¹²⁹ Rakennuksen purkutyöt aloitettiin ullakoiden ja ylimpien kerrosten purkamisella vuonna 1981.¹³⁰ Rakennuksen eteläpäätyyn sijoitettiin valvomo ja lipunmyynti. Niiden alle kaivettiin kellarikerros, johon tuli yleisölle tarkoitetut saniteettitilat (051 ja 052), siivouskomero (055) ja tekninen tila (054).¹³¹ Rakennuksen pohjoispäähän tehtiin varasto- ja verstaatilat (148, 149 ja 150). Läntisen kehämuurirakennuksen entistämistyö valmistui vuonna 1986.¹³²

Museokaupalle ja lipunmyynnille (155) avattiin uudistetut tilat eteläpäätyyn vuonna 2019. Huoneen 148 kosteusongelmia korjattiin keväällä 2020. Lattian alla säilyneet muinaisjäännökset dokumentoitiin. Samalla Museoviraston Arkeologiset kenttäpalvelut dokumentoi lattian alla säilyneet muinaisjäännökset.¹³³

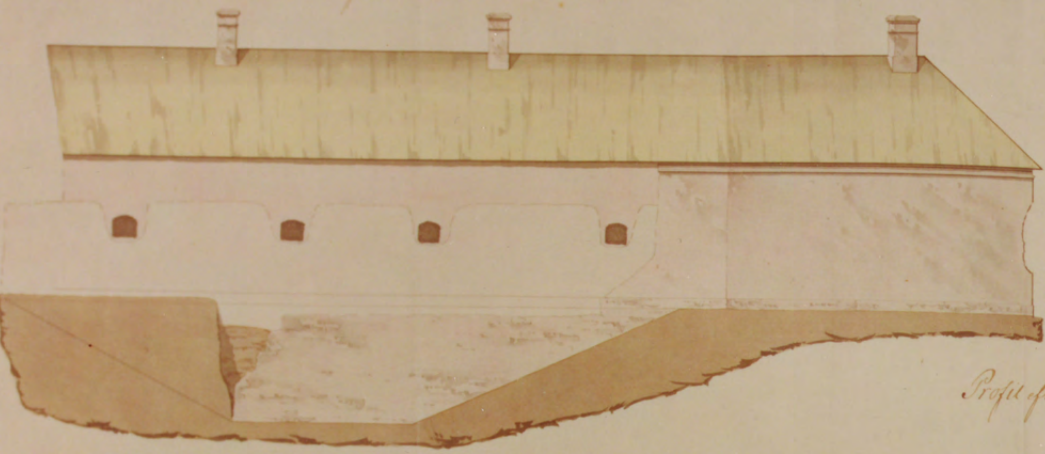
Esilinnan piha vuonna 1980 ennen kehämuurirakennuksen restaurointitöiden aloittamista ja 1880-luvulla rakennettujen kerrosten purkamista. Rakennukseen johtaa hiekkapäälysteiseltä pihalta betoniportaati. MVA RHOHL8312.

1980

Relations Ritning för Sarssthus Fästning År 1793

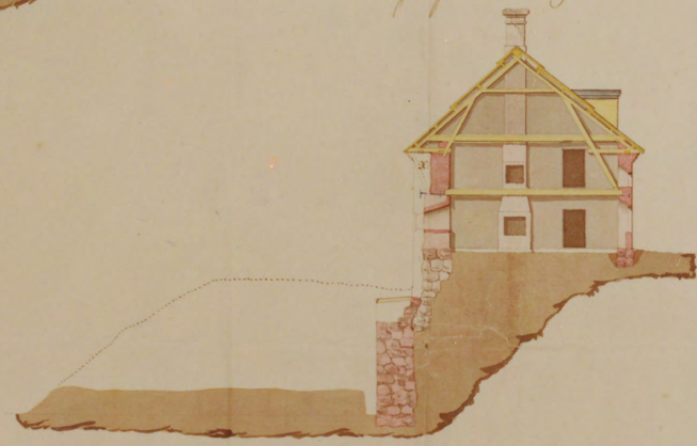
Fasade efter Lin Lit. A. C. P.

Fasade efter Lin Lit. Q. R. S. T. U.

Profil efter Lin Lit. g. h.

Ämärkekning

De punkterade linjerna uti Profilen betyda
att de utskärda stöpar som uphöllt iakttagande
här yttra Murens blifver updragen

Explication

De streck som följande betyda detta är att de
beträffar och de stöpar som höllas.
De punkterade linjerna betyda dess följande som vid
paraten är beträffad.

Utskärningen den 12 februari 1794
N. Cedergren

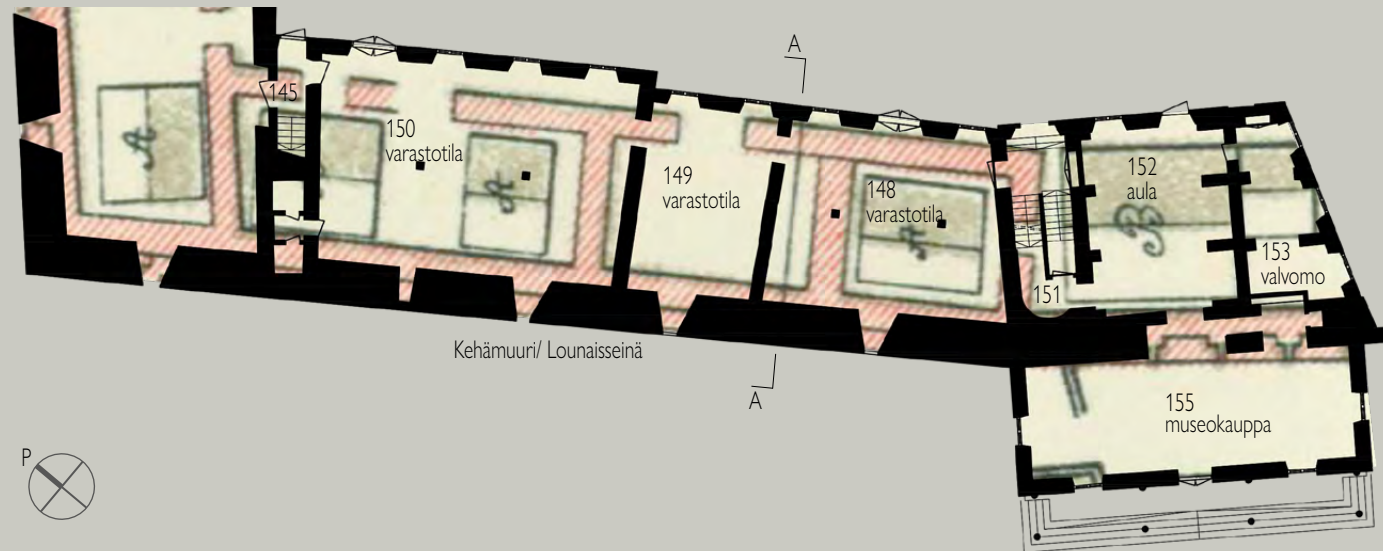
Plan of Nedra Wåningen

Plan of Öfra Wåningen

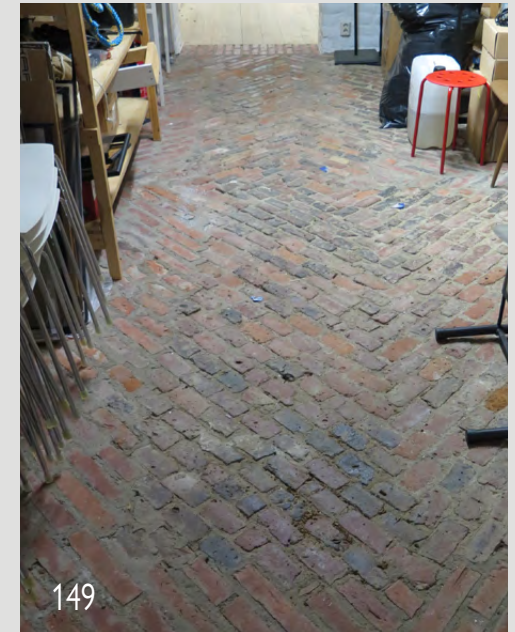

Linnoitusupseeri N. Cedergrenin läntisen kehämuurirakennuksen piirustuksiin on merkitty tummalla värillä vuonna 1793 tehdyt työt ja vaalealla värillä aikaisemmin tehdyt työt. Rakennus valmistui seuraavana vuonna. Piirustukseen on lisätty huoneiden nykyiset tilanumerot. Piirustus vuodelta 1794, RHÖHL124780.

Lounaisen esilinnan pihalla oli kehämuurin viereen rakennetuista varastoista 1720-luvun alussa jäljellä vain osa kiviseinistä. Leikkaus on piirretty nykyisen huoneen 148 kohdalta. Siihen on lisätty katkoviivalla vuonna 1794 valmistuneen läntisen kehämuurirakennuksen ulkohahmo. Kivi- ja tiilirakenteet on merkitty punaisella vinoviivalla. Varastojen sisäpuolelle on venäläisten sotilaiden maaseudulta siirtämiä aittoja (A). Huoneiden 152 ja 153 paikalla sijaitsi vahtimestarin rakennus (B).

Lähteet: Ailio 1901, liite III, Tietoa Finland Oy. 1700-luvun leikkaus- ja pohjapiirustukset on siirretty vuoden 2019 mittauspiirustukseen (Arkkitehtitoimisto Schulman Oy).

148

148

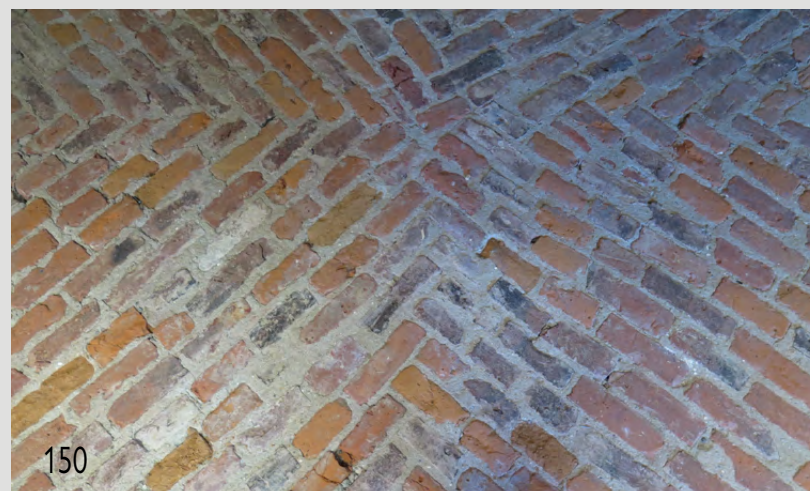
Läntinen kehämuurirakennus palautettiin 1980-luvun restaurointitöiden aikana pääosin 1700-luvun lopun asuun. Nykyisen eteistilan (152) tiiliholvattu katto muurattiin uudelleen sen säilyneiden tiiliosien perusteella. Rakennuksen eteläpään alle kaivettuun kellarin tehtiin teknisiä tiloja ja yleisölle wc:t. Kellarikerrokseen johtaa portaikko, joka on uudelleen rakennettu alkuperäisen porrashuoneen kohdalle. Kehämuurirakennuksen nykyiset varasto- ja työtilat jatkavat keskiaikaista perinnettä, jolloin esilinnan pihalla sijaitti varasto- ja verstarakennuksia. Samat toiminnot jatkuivat varuskunnan käyttöön vuonna 1794 valmistuneessa kehämuurirakennuksessa. Lattiat palautettiin 1700-luvun lopun rakentamiskäytännön tasoon ja ikkuna- ja oviaukot ennallistettiin. Vankila-aikaiset pilarit jätettiin paikoilleen. Huoneissa 149 ja 150 on säilynyt alkuperäiset tiililattiat. Huoneen 148 puulattia on peräisin 1980-luvulta. Mustavalkokuvat vuodelta 1986, MVA RHOHL8872, RHOHL8878 ja RHOHL8894.

150

150

150

Huoneen 148 etualalla on todennäköisesti 1600-luvun varastorakennuksen säilynyttä kivimuuria. Etelänurkassa on kaukalomainen tiilirakenne ja seinässä on keskiaikaisen kehämuurin tiili- ja kivirakenteita. P. O. Welin 1982, RHOHL8659.

ARKEOLOGISET TUTKIMUKSET

Läntisessä kehämuurirakennuksessa tehtiin vuosina 1977–1985 arkeologisia tutkimuksia, jotka liittyivät vankilakäytöstä vapautuneiden tilojen ennallistamiseen.¹³⁴ Rakennuksen pohjoisosan maakerrokset jätettiin tutkimatta alkuperäisten tiililattioiden säilyttämiseksi.¹³⁵ Koekaivaukset aloitettiin vuoden 1977 alussa rakennuksen perustamisolosuhteiden selvittämiseksi. Vuotta aikaisemmin oli kaivettu esilinnan pihan puolelta esille rakennuksen kivijalkaa.¹³⁶ Eteläpäädyn huonetilojen (152 ja 153) 1800-luvulla rakennetut lattiat purettiin. Tarkoituksena oli tutkia arkeologisin kaivauksin keskiaikaisen kehämuurin ja varastorakennuksien eli logementtien sekä kehämuurirakennuksen sisäpuolelle jääneen esilinnan pihan rakennusvaiheita. Tavoitteena oli tarkentaa tutkimusten avulla myös arkkitehti Wickbergin kellariin suunnitteleminen huoltotilojen sijoitusta ja mitoitus.¹³⁷ Tutkimuksista on maininta vielä vuodelta 1985, jolloin tarkistettiin kehämuurin rakennetta.¹³⁸ Läntisen kehämuurirakennuksen kaivauksista ei ole arkistoitu yhtään raporttia. Niistä on säilynyt ainoastaan mainintoja tutkimustöiden vuosiraporteissa sekä muutama piirustus ja valokuvia. Huoneen 148 lattian alla säilyneet rakenteet dokumentoitiin ja kaivamattomat maakerrokset kartoitettiin vuonna 2020, jolloin lattiarakenne purettiin kosteusongelmien korjausten vuoksi.¹³⁹

Portaikko 145–147 on tehty vankila-aikana vuonna 1846 huoneen 150 pohjoispäähän.¹⁴⁰ Portaiden kaivauksista ei ole mainintaa, mutta vuoden 1980 mittauspiirustukseen on piirretty huoneen 146 kohdalle maaleikkaus. Kehämuurirakennuksen kivanturan alla oli sorakerros ja sen alla savea.¹⁴¹ Portaiden lounaispäähän on rakennettu siivouskomero (147) ja wc (146). Paikalla on ollut jo 1900-luvulla wc-tiloja.¹⁴² Portaiden (145) välipohjan alapuoliset maakerrokset ja rakenteet ovat mahdollisesti säilyneet. Ne liittyvät ilmeisesti pohjoisen kehämuurirakennuksen länsikulman kaivamattomaan tilaan. Tilojen 146 ja 147 kohdalla on maakerrokset kaivettu pois todennäköisesti jo vankila-aikana. Lounaisseinässä on säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita.

Huoneessa 148 tehtiin vuosina 1981–1982 arkeologisia kaivauksia,

joissa saatiin esiin keskiaikaisen kehämuurin ja kivimuurin jäännöksiä. Jälkimmäiset liittyivät todennäköisesti varastorakennuksiin eli logementteihin, jotka on esitetty J. G. Ammondin 1720-luvun asemapiirustuksessa. Kivirakenteista kehämuuria saatiin esiin noin 10 metrin pituudelta ja noin 0,7–1,5 metrin korkeudelta. Kehämuurin ja rakennuksen seinän liittymäkohdassa oli säilynyt huonokuntoista tiilimuurausta.¹⁴³ Osa kehämuurin perustuskivistä (pohja +92.65 – +92.85) on ollut paikan päällä sijainneita maakiviä, joiden päälle osa kehämuurista on rakennettu. Kehämuurin kohdalla on moreeniharjanteen alkuperäinen maanpinta ollut muuta aluetta korkeammalla.¹⁴⁴ Kaivauksia jatkettiin tutkimalla rakennuksen pohjan maakerroksia. Pilarien perustusten kaivausten yhteydessä tuli esiin useampia huoneen pohjatasoja ja esilinnan pihatasoja.¹⁴⁵ Huoneen eteläkulmassa oli noin metrin päässä kehämuurista suorakaiteen muotoinen ja kaukalomainen tiilestä muurattu rakenne (pinta +97.60), jonka sisämitat olivat 23 x 180 cm. Muuraukseen oli

Huoneen 148 lattiarakenteiden alta paljastui tiilestä muurattu kaukalomainen rakenne. Sen edustalla oli seinätiilistä ladottu lattia. P. O. Welin 1982, RHOHL8657 ja RHOHL8658.

Vankila-aikaisten lattiarakenteiden alla oli huoneessa 149 kalanruotoladonalla tehty tiililattia. Tiilet on asennettu lappeelleen asennushiekan päälle. Keskellä huonetta lattiassa oli tiilikouru. Samanlainen tiililattia löytyi huoneesta 150. Erilaisena tiililimityksenä näkyy vankila-aikaisen peltiuunin paikka, jossa on sijainnut myös rakennuksen alkuperäinen tulisija. MVA 1984, RHOHL8796 ja MVA 1983, RHOHL8633.

Huoneen 149 alla on 1840-luvulla rakennettu pieni tiilikellari. Kellarin edustalta purettiin porrashuone ja kellarin lounaisseinä muurattiin umpeen tiilillä. Kuva vuodelta 1978, MVA RHOHL8294.

Huoneiden 152 ja 153 (056) kaivauksissa saatiin esiin vuonna 1984 kehämuurin kiviperustusta lounaisseinän kohdalta. MVA RHOHL8773.

Päävartion porraskäytävän perustuspilarien valumuotit tehtiin vuonna 1984. MVA RHOHL8754.

käytetty 28–29 x 14 x 9–10 cm:n kokoisia tiiliä. Tiilirakenteen ja kivi-muurin välissä oli säilynyt seinätiilistä ladottua lattiaa (pinta +92.85).¹⁴⁶ Kaivauksista löytyneet viljan jyvät lähetettiin tutkittaviksi ja ajoitettaviksi.¹⁴⁷ Suurin osa jyvistä oli ohraa ja kauraa, mutta joukossa oli myös ruista, vehnää ja tattaria. Lisäksi löytyi pellavan ja hampun siemeniä sekä herneitä. Hiiltyneet viljan jyvät ajoittuvat 1400–1600-luvuille.¹⁴⁸ Huoneen lattiarakenteiden alla on säilynyt kehämuurin rakenteita, tiilirakenteinen kaukalo, tiililattiaa ja kivimuuria. Maakerrosten kaivamisesta perusmaahan saakka ei ole mainintoja. Vuoden 1982 kaivausten löydöt on tallennettu Kansallismuseon kokoelmiin (KM95057:4954–4976).

Huoneen 149 lounaisseinän viereen, lattian alapuolelle, rakennettiin 1840-luvulla holvattu kellari, jonka koko oli noin 2,55 x 1,70 metriä. Sen lattia oli tasolla +90.45. Kellariin johti neljä porraskelmaa, jotka tehtiin rakennuksen seinään puhkaistuun aukkoon.¹⁴⁹ Porrashuone uusittiin 1900-luvun puolivälissä, mutta holvattu kellari jäi ennalleen.¹⁵⁰ Kellarin purkamisesta restaurointitöiden aikana ei ole mainintaa. Se sijaitsee todennäköisesti edelleen huoneen lattian alla, lounaisen seinän vieressä. Puretun porrashuoneen jättämä aukko muurattiin umpeen tiilillä ja kivijalan kohdalta kivillä.¹⁵¹ Vankila-aikaisten rakenteiden alta paljastui vuonna 1983 alkuperäiset, kalanruotoladonnalla tehdyt lattiapinnat (+94.15), jotka päätettiin säilyttää.¹⁵² Lattiaa purettiin vuonna 1984 vain seinän reunoilta kaapeliassennusten vuoksi.¹⁵³ Tiilet asennettiin takaisin paikoilleen. Huoneen tiililattian alla ovat maakerrokset ja rakenteet todennäköisesti säilyneet lukuun ottamatta 1840-luvulla rakennetun kellarin paikkaa.

Huoneen 150 vankila-aikaiset rakenteet purettiin vuonna 1983, jolloin esiin saatiin samanlainen kalanruotoladonnalla tehty tiililattia (+94.15) kuin huoneesta 149. Lattia jätettiin paikalleen, eikä lattian alapuolisia maakerroksia ja mahdollisia rakenteita ole tutkittu.¹⁵⁴ Lattiaa jouduttiin purkamaan sähkökaapeleiden asennuksen vuoksi huoneen reunoilta ja pilarien ympäriltä. Tiilet muurattiin takaisin paikoilleen

vuonna 1984.¹⁵⁵ Huoneen lounaisseinässä on todennäköisesti säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita.

Portaikon 151 maakerrosten arkeologisista tutkimuksista ei ole mainintoja. Huoneen keskelle tehdystä kaivauksesta on piirretty maa-leikkaus vuonna 1984. Kaivaus ulottui noin 3,8 metrin syvyyteen asti (pohja +89.60). Tiililattian alla oli yhteensä 1,2–1,8 metrin paksuudelta täyttömaakerroksia, laasti- ja tiilimurskaa sisältäneitä maakerroksia sekä kulttuurimaakerroksia (pinnat +91.63 ja +92.70). Kaivannossa perusmaa oli moreenia (pinta +91.45 ja +90.65).¹⁵⁶ Portaikon maan pinnan alapuolella olevan tilan (051 ja 055) maakerrokset on kaivettu todennäköisesti kokonaan perusmaahan asti, mutta lounaisseinässä on säilynyt mahdollisesti keskiaikaisen kehämuurin rakenteita.

Huoneiden 152 ja 153 alle rakennettiin 1980-luvun restaurointitöiden yhteydessä tekninen tila (054) ja yleisö-wc:t (052–053) sekä niihin johtava käytävä (056). Kehämuurin seinien alle tehtiin kellaritulojen perusmuuri esijännitettyinä betonilamelleina lukuun ottamatta rakennuksen itäkulmaa.¹⁵⁷ Tutkimuskaivaukset tehtiin vuonna 1982 rakennuksen eteläpäädyssä, tulevan valvomon (153) kohdalla.¹⁵⁸ Entisen pajan (152) kaivaus aloitettiin vuonna 1983. Tarkoituksena oli selvittää kehämuurin sijaintia ja rakennetta.¹⁵⁹ Kellaritulojen kaivamisen yhteydessä tutkittiin kehämuurin jäännöksiä. Kaivauksissa löytyi keskiaikainen raha.¹⁶⁰ Arkeologisista tutkimuksista ei ole arkistoitu raporttia eikä dokumentointipiirustuksia, jotka olisi paikannettavissa näihin tiloihin. Huoneiden alapuoliset maakerrokset on todennäköisesti kaivettu perusmaahan asti. Lounaisseinässä on säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita. Rakennuksen itäkulmassa on mahdollisesti säilynyt tutkimattomia maakerroksia. Itäosaan ei rakennettu huonetilaa, eikä itäkulman perustuksia ole lujitettu.

Huoneeseen 155 suunniteltiin arkeologisia tutkimuksia vuonna 1984.¹⁶¹ Vuonna 1846 rakennettu päävartio sijaitsee keskiaikaisen kehämuurin ulkopuolella.¹⁶² Mahdollisesti kaivaukset koskivat pää-

vartiorakennuksen edustalle uudelleen rakennetun pylväsportaikon pilarien perustusten tutkimuksia. Perustukset tehtiin vuonna 1984.¹⁶³ Huoneen 155 maakerrokset ja rakenteet ovat todennäköisesti säilyneet. Huoneeseen liittyvän tilan 154 lattiarakenteiden alla on todennäköisesti säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita. Porraspylväikön pilarien perustuskuoppien kohdalla maakerrokset on kaivettu perusmaahan asti, muualla sen porraspylväikön alapuolella on mahdollisesti säilynyt tutkimattomia maakerroksia.

Tutkimusraportit Museoviraston arkisto

Vuosi	Tutkimus	Tekijä
1976	Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976	-
1977	Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1/1977	-
1982	Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 5.2.1982–7.5.1982	Elias Härö
1982b	Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 8.5.1982–30.8.1982	Elias Härö
1982c	Hämeen linnan restaurointiin liittyvien tutkimustöiden raportti ajalta 1.9.–3.2.1982	Elias Härö
1983	Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 4.12.1982–4.2.1983	Elias Härö
1983b	Selostus Hämeen linnan tutkimustöistä ajalta 4.2.–4.5.1983	Elias Härö
1983d	Hämeen linnan tutkimustyöt. Selostus tutkimustöistä ajalla 7.9.–2.12.1983	Elias Härö
1984	Selostus Hämeen linnan tutkimustöistä ajalta 2.12.1983–17.2.1984	Elias Härö
1985	Selostus tutkimustöistä Hämeen linnassa ajalla 15.2.–5.6.1985	Elias Härö

Luoteinen esilinnan piha

RAKENNUSVAIHEET

Luoteinen kehämuuri kuuluu linnan keskiaikaiseen rakennusvaiheeseen. Tuolloin päälinnan ja läntisen kehämuurin väliin muodostunut piha-alue oli 13–18 metriä leveä ja noin 54 metrin pituinen. Kehämuurin luoteispuolella jatkui suon ja järven ympäröimä kapea niemi, jonne perustettiin 1630-luvulla Hämeenlinnan kaupunki.¹⁶⁴ Pihan keskikohta oli yli metrin korkeammalla kuin sen pohjois- ja länsipää. Päälinnan ja kehämuurin välissä pihan korkeuserot olivat vielä suuremmat.¹⁶⁵

Kehämuurin pohjoisosa jatkui alun perin suoraan koillisen esilinnan pihan poikki kulkeneeseen kehämuuriin, joka päättyi danskeritorniin.¹⁶⁶ Luoteinen kehämuuri oli rintamuureineen vielä 1700-luvun lopulla noin 11 metriä korkea. Muurin 2–3 metriä paksu alaosa oli muurattu sileäpintaisista kivistä anturakivien varaan. Perustukset ulottuivat moreeniin asti. Kehämuurin yläosa oli muurattu tiilestä.¹⁶⁷

Jo keskiajalla rakennettiin kehämuuriin ulkoneva, kuusikulmainen fatabuuritorni, jonka korkeus oli vähintään 13 metriä. Sen kaksi alinta kerrosta olivat varastoina, joissa säilytettiin linnan tekstiilejä ja arvokkaita taloustavaroita. Varastojen yläpuolella oli puolustuskerros. Päälinnan toisesta kerroksesta johti torniin esilinnan pihan yli puusilta.¹⁶⁸ Ilmeisesti myös esilinnan pihalta päästiin torniin kehämuurissa olleen oviaukon kautta.¹⁶⁹ Pohjakerroksen lattiapinta on ollut esilinnan pihan alapuolella.¹⁷⁰ Tornin vieressä sijaitsi 1500-luvulla myös fatabuuritupa eli naistentupa, jossa kutojat valmistivat kankaita ja liinavaatteita linnan

tarpeisiin.¹⁷¹ Fatabuuritornin salin holvattu katto oli 1700-luvun alussa sortunut.¹⁷² 1740-luvun alussa puretusta tornista saatua materiaalia käytettiin kruununleipomoon rakentamiseen.¹⁷³ Torni on purettu ilmeisesti perusteellisesti, sillä se ei esiinny enää 1750-luvun piirustuksissa.¹⁷⁴

1600- ja 1700-luvun piirustuksiin on merkitty kehämuurin länsikulmaan kivirakenteinen varastorakennus (logementti), joka oli 1700-luvulla tykistön käytössä.¹⁷⁵ Sen vieressä oli aitta, jonka venäläiset olivat siirtäneet isonvihan aikana maaseudulta.¹⁷⁶ Kehämuurin viereen alettiin vuonna 1795 rakentaa miehistökasarmiksi tarkoitettua pohjoista kehämuurirakennusta. Se valmistui vasta venäläisaikana vuonna 1812, jolloin rakennuksen pohjoispäädyn toinen kerros saatiin valmiiksi.¹⁷⁷ Rakennuksen pohjoisseinä tehtiin vanhaa kehämuuria hyödyntäen aina toisen kerroksen korkeudelle asti.¹⁷⁸

Kehämuurirakennusten rakentamisen yhteydessä poistettiin pihan maakerroksia, jolloin syntyi myös päälinnan ympärille terassimuuri. Tutkija Päivi Lupin mukaan tuolloin hävisivät myös pihan keskiaikaiset maakerrokset.¹⁷⁹ Päälinnan luoteisjulkisivun maaluiska korjattiin ja linnan toisen kerroksen sisäänkäynnin puuportaat korvattiin vuonna 1885 kiviportilla.¹⁸⁰

Pohjoiseen kehämuurirakennukseen liittynyt värjäämö purettiin vuonna 1963. Sen koillisseinä oli perustettu porrastetun ja noin metrin korkuisen kiviperustuksen varaan.¹⁸¹ Värjäämön paikalle suunnitellun

eteishallirakennuksen työt alkoivat samana vuonna.¹⁸² Päälinnan luoteis-seinän alle tehtiin betoniperustukset vuosina 1964 ja 1966. Esilinnan pihan pengerrystöissä 1780-luvulla tehty maanpoisto aiheutti päälinnan länsikulman kohdalta sortumavaaran. Penger jouduttiin vuonna 1966 purkamaan ja tekemään 2–4 metriä korkeat betoniperustukset päälinnan länsikulman seinämuurin alle ja samalla myös uutta kivistä tukimuuria varten. Kivimuuri valmistui vuonna 1967.¹⁸³ Koska sen ulkonäkö ja korkeus eivät vastanneet 1700-luvun lopulla paikalle rakennettua muuria, se purettiin ja tilalle rakennettiin uusi muuri vuonna 1983 arkkitehti Wickbergin suunnitelmien mukaan.¹⁸⁴

Pohjoisen kehämuurirakennuksen pihanpuoleinen seinä lujitettiin betonilamelleilla vuosina 1976 ja 1977.¹⁸⁵ Piha kivettiin mukulakivillä vuonna 1982. Tavoitteena oli palauttaa esilinnan piha kehämuurirakennuksen rakentamisajankohdan tasolle. Sadevesiviemäreistä ja vesien ohjauksesta oli jo vuodelta 1978 suunnitelmat, joita päivitettiin vuonna 1982.¹⁸⁶ Sadevesikaivo oli tehty jo vuonna 1965.¹⁸⁷ Sähkökaapelit on asennettu pihan keskelle maan alle.

Luoteinen esilinnan piha vuonna 1962 ennen eteishallin rakentamista. Hiekkapäälysteiseltä pihalta johti portaat päälinnan toiseen kerrokseen. Terassimuurin päälle rakennetut kivipor-
taat valmistuivat vuonna 1885. MVA RHOHL1973.

1962

Pihaleikkaus pohjoiseen

Arkkitehtitoimisto Schulman Oy. Pohjakuva Tietoa Finland Oy 2019.

Pihaleikkaus etelään

Luoteista esilinnan pihaa reunustaa päälinnan keskiaikaiset muurit korkeine kulmatorneineen ja 1700-luvun lopun kehämuurirakennuksen tiiliseinät. Pihan sulkee 1960-luvulla rakennettu eteishallirakennus, jonka kautta on kulku päälinnaan ja pohjoiseen kehämuurirakennukseen. Keskiajalla esilinnan pihalta oli kulkuyhteys koilliselle esilinnan pihalle. Tasaiseen piha-alueeseen luo korkeuseroja rekonstruoitu pengermuuri, joka yhdessä mukulakiveyksen kanssa edustaa esilinnan pihan 1700-luvun lopun vaihetta. Pengermuurin päälle tehdystä vesikourusta vedet valuvat sadevesikaivoon. Syöksytorvien vedet ohjautuvat kivipesään tai sadevesikaivoon.

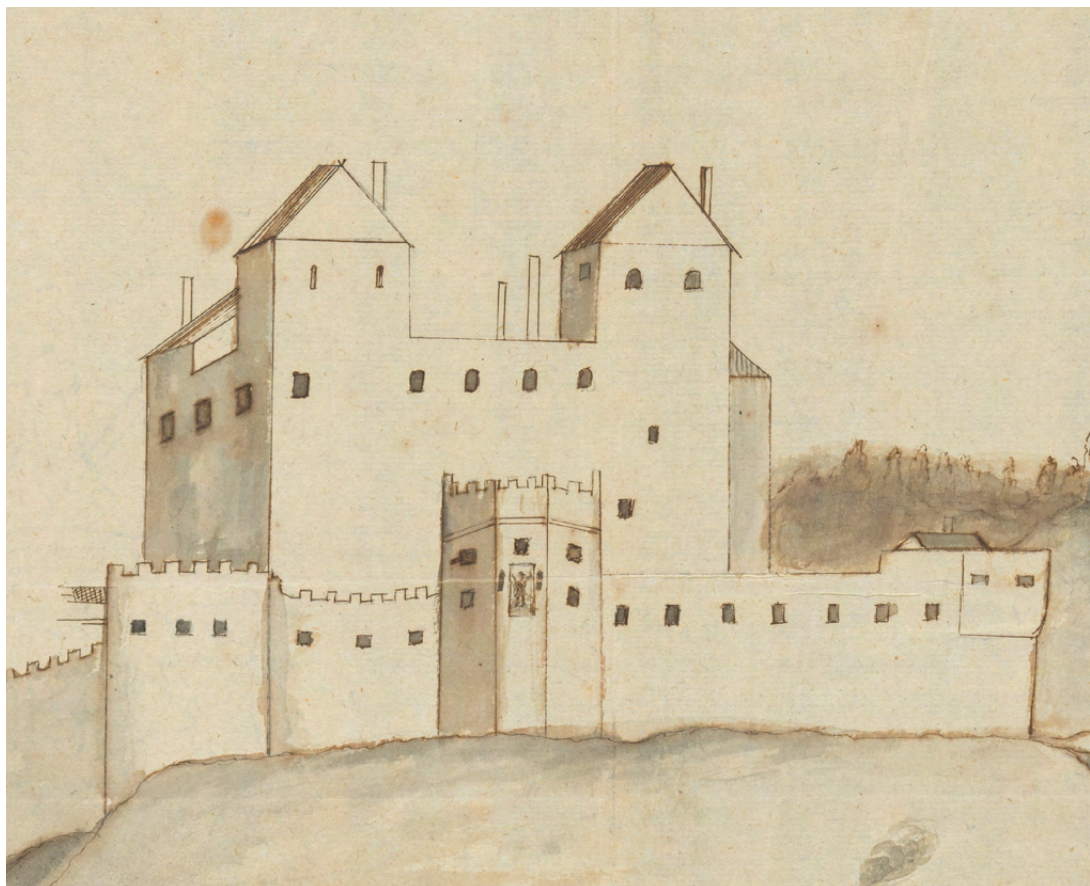

ARKEOLOGISET TUTKIMUKSET

Pihan arkeologiset tutkimukset aloitettiin vuonna 1964, kun päälinnan luoteisseinän alle tehtiin betoniperustukset. Vuonna 1966 poistettiin päälinnan länsikulmasta 1780-luvulla tehty maapenger. Samana vuonna kaivettiin esilinnan pihalle kaksi koekuoppaa (3 m² ja 0,9 m²), joista toinen sijaitsi lähellä kivipenkerettä ja toinen kehämuurirakennuksen seinän vieressä. Vuonna 1969 kaivettiin kehämuurirakennuksen seinän viereen vielä kolmas koekuoppa, jonka laajuus oli 2 m² ja syvyys noin 75 cm. Kaivantojen tarkoitus oli selvittää kehämuurirakennuksen osalta rakennusaikaisen pihan taso.¹⁸⁸ Koekaivauksia jatkettiin vuonna 1976 eri pihatasojen ja rakennusten kivijalkojen korkeusasemien selvittämiseksi. Kaivantojen avulla määriteltiin kaapelikaivantojen pohjien korkeus 100–230 cm:n syvyyteen.¹⁸⁹ Tutkimuksista on arkistoitu kolme raporttia 1960-luvulta.

Esilinnan pihassa oli asennushiekkakerroksen varaan ladottu mukulakiveys. Kivipenkereen vieressä kiveyksen (pinta + 94.25) päällä oli hiekkamaata. Kehämuurirakennuksen seinän vierestä paljastui ohuen multakerroksen alta mukulakivistä tehty seinän suuntainen vesikouru (pinta +93.95).¹⁹⁰ Kehämuurirakennuksen kivijalan (pinta +94,14) ja luonnonkivistä muuratun perustuksen korkeus oli yhteensä noin 60 cm.¹⁹¹ Kivipenkereen ja mukulakiveyksen välistä paljastui lahonnutta puuta (pinta + 93.80) vuonna 1966.¹⁹² Maatuneita ja hiiltyneitä puurakenteita oli löytynyt myös päälinnan lounaisseinän vierestä sunnilleen samasta tasosta.

Kehämuurirakennuksen seinän vieressä oli mukulakiveyksen asennushiekan alla lähes 60 cm:n paksuudelta tiilenpaloja ja laastia sisältävää soraa, joka ulottui seinän kiviperustukseen asti. Maa oli todennäköisesti paikalle tuotua täyttömaata.¹⁹³ Sorakerroksen alta paljastui ohut kerros nokea ja hiiltä (pinta +93.44), jonka alla alkoi perusmaa.¹⁹⁴ Pengerkiveyksen vieressä oli tummaa kulttuurimaata, jota vuonna 1964 ei tutkittu kokonaan. Päälinnan vieressä perusmaan pinta nousi voimakkaasti lounaaseen.¹⁹⁵ Päälinnan luoteisseinän maapengerin ja tukimuurin vieressä

sekä kaapelikaivantojen ja sadevesikaivannon kohdalla maakerrokset on todennäköisesti kaivettu perusmaahan asti. Muualla on mahdollisesti säilynyt vielä tutkimattomia maakerroksia ja rakenteita.

Kuusikulmisen fatabuurtornin ampuma-aukot ja tornin harjan krenelointi osoittavat, että varastotornilla oli myös puolustuksellista merkitystä. Abraham Cronhjortin piirustus on Erik Dahlbergin luonnoksen pohjalta tehty vuonna 1699. Ruotsin kansalliskirjasto, KB N354a.

Koillinen esilinnan piha

RAKENNUSVAIHEET

Koillinen kehämuuri kuuluu linnan keskiaikaiseen rakennusvaiheeseen. Päälinnan ja koillisen kehämuurin väliin muodostunut piha-alue oli alun perin 18–21 metriä leveä ja lähes 69 metrin pituinen. Kehämuurissa on tutkija Päivi Lupin mukaan erotettavissa kolme rakennusvaihetta. Ensimmäisessä vaiheessa rakennettiin kehämuuri, joka kulki viistosti päälinnan koilliseen julkisivuun nähden. Danskeritornin seinään liittyneestä muurista on säilynyt vain kiviperustuksia noin kuuden metrin pituudelta.¹⁹⁶ Tutkimusjohtaja Knut Drake on väitöskirjassaan esittänyt, että ensimmäinen rakennusvaihe ajoittuu vuosiin 1350–1400. Draken mukaan muuri on ollut samanaikainen kuin päälinnan Kukkotornin korotusvaihe, koska molempien tornien kiviosat muistuttavat rakennustekniikaltaan toisiaan.¹⁹⁷

Toisessa vaiheessa danskeritornin molemmille puolille rakennettiin kehämuurit, jotka olivat lähes rannan suuntaiset. Valumuuritekniikalla tehtyjen muurien alaosat olivat kiveä ja munkkilimityksellä muuratut yläosat tiiltä.¹⁹⁸ Itäosan muurin päällä on säilynyt tiilestä muuratun ampuma-aukon pohja. Se on peräisin todennäköisesti vasta 1500-luvulta, jolloin tilikirjoissa on mainintoja kehämuurin ampuma-aukkojen korjauksista puolustuskuntoon. Päivi Luppi on ajoittanut toisen rakennusvaiheen 1400-luvulle.¹⁹⁹ Kolmannen rakennusvaiheen aikana kehämuurin sisäpuolta paksunnettiin kivimuurauksella. Danskeritornin ja tykkitornin välistä kehämuuria kunnostettiin. Tämän rakennusvaiheen

Päivi Luppi on ajoittanut 1500-luvun alkuun.²⁰⁰

Kehämuuriin liittyi kolme nelikulmaista tornia, joista tiilirakenteinen danskeritorni on rakennettu keskiajalla ja kivistä rakennettu pohjoinen kehämuuri 1500-luvun alkupuolella. Kivirakenteinen itäinen kehämuuritorni on valmistunut todennäköisesti myös 1500-luvulla.²⁰¹ Lisäksi kehämuurin itäkulmaan rakennettiin vuonna 1559 rondelli eli pyöreä tykkitorni, jolloin jouduttiin purkamaan kehämuurin itäkulmaa.²⁰² Kehämuurin harja oli kuvattu 1600-luvun lopun piirustukseen kreneloituna eli hammastettuna ja danskeritornia sekä itäistä kehämuuritornia korkeamana. Koillisen kehämuurin nelikulmaiset tornit eivät esiinny enää 1700-luvun puolivälin jälkeen Hämeen linnan asemapiirustuksissa.²⁰³

Tykkitornin puoleista kehämuuria vahvistettiin 1560- ja 1570-luvuilla noin 30 metrin pituudelta.²⁰⁴ Vuonna 1707 laadittuun piirustukseen on merkitty esilinnan osien kunto tulevia korjauksia varten. Pohjoisen kehämuuritornin ja danskeritornin muurit olivat sortuneet. Kehämuuri oli sortunut danskeritornin kohdalla, mutta muuten muuri oli hyvässä kunnossa.²⁰⁵ Isonvihan aikana (1713–1721) venäläiset tukivat kehämuuria palkeilla.²⁰⁶ Sortunut kehämuurin osa korvattiin puurakennelmalla 1720-luvun alussa. Kehämuurin korkeus puurakenteen vieressä oli tuolloin noin 9,5 metriä.²⁰⁷ Kehämuuria ei ilmeisesti korjattu 1800-luvun alussa, vaikka se on merkitty venäläisen insinöörikomennuskunnan

piirustuksiin luhistuneeksi. Sen korkeus oli tuolloin noin 10,85 metriä.²⁰⁸

Kehämuuri oli katettu vuonna 1845 tuohella ja laudoilla. Sen alaosa oli vuonna 1876 jäljellä noin 38 metrin pituudelta.²⁰⁹ Parhaiten säilynyt osa tykkitornin vieressä oli paksuudeltaan noin 2,7 metriä. Muurin yläosa oli sortunut ja se ulottui vain hieman esilinnan pihan yläpuolelle.²¹⁰

Ranta-alueelle rakennettiin kruununvankilan vangeille sauna vuonna 1819 ja sieltä kehämuurin yli esilinnan pihalle johtavat portaat.²¹¹ Portaita jouduttiin uusimaan useasti. 1800-luvun lopulla rannasta johti esilinnan pihalle kahdet portaat: Yhdet alkoivat olki- ja lantavajan, joka myöhemmin mainitaan latrinina eli käymälänä, ja toiset saunan vierestä.²¹² Rannalta johti 1910-luvulla enää yhdet portaat kehämuurin yli esilinnan pihalle.²¹³

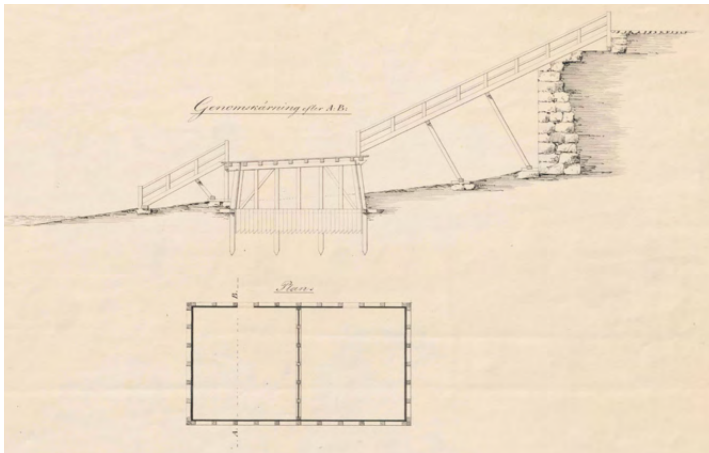
Linnan ja koillisen kehämuurin välinen piha täytettiin 1870–1880-luvuilla maalla. Huonokuntoisen kehämuurin viereen rakennettiin kivinen tukimuuri. Samalla madallettiin kehämuurin pohjoisnurkkaa.²¹⁴ Muutokset liittyivät vankilan uuteen kulkureittiin, joka johti uudesta, eteläisestä pääportista linnan rannanpuoleisen esilinnan kautta vankilan pohjoiselle piha-alueelle. Esilinnan pihalle rakennettiin palokalustovaja 1880-luvulla ja vuonna 1900 vankilan työnjohtajan vastaanottorakennus, joka myöhemmin muutettiin opetuskeittiöksi.²¹⁵ Rakennukset purettiin vuonna 1974 arkeologisten tutkimusten tieltä.²¹⁶ Esilinnan pihalle oli vankila-aikana asennettu vesijohto- ja viemäriputket.²¹⁷

Kehämuuria korjattiin vuosina 1881–1886 ja vuonna 1897 vankityövoimalla. Työ tehtiin yleisten rakennusten ylihallituksen valvonnassa ja Hämeen läänin lääninrakennuskonttorin arkkitehti Alfred Cavénin johdolla.²¹⁸ Kustannusarvion mukaan muuria oli tarkoitus korjata 14 metrin pituiselta matkalta.²¹⁹ Danskeritornin ja pohjoisen kehämuuritornin väliselle alueelle, jossa kehämuuri oli huonokuntoinen, ladottiin muurin sisä- ja ulkopuolille harmaakivinen tukimuuri.²²⁰ Muurin tueksi rakennettiin neljä tiilirakenteista kontreforia ilmeisesti 1800-luvun lopulla.²²¹

Koillinen kehämuuri oli jo raunioitunut 1860-luvun lopulla. Tykkitornin vieressä näkyy 1500-luvulla kivistä muurattu kehämuurin revetointi. Rannalta johti kahdet puuportaat kehämuurin yli esilinnan pihalle. Valokuva vuodelta 1869, MVA RHOHL124733.

1869

Koillisen esilinnan piha kivettiin vain tykkitor-
nin ja päälinnan väliseltä alueelta. Pihakiveystä
jatkettiin kaakkoiselle pihalle. Valokuva vuodel-
ta 1986, MVA RHOHL8908.

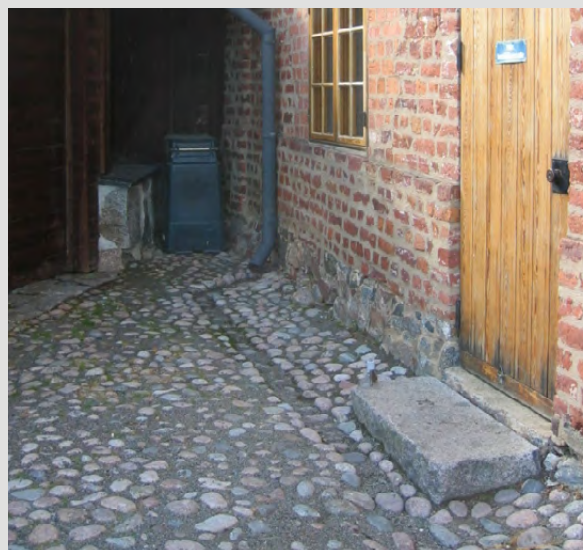
Rannalta esilinnan pihalle johtaneita portaita
jouduttiin uusimaan useasti. Intendenttikont-
torin arkkitehti Lohrmannin likakaivon suun-
nitelma vuodelta 1847. KA, RakH 56M 1/13_21.

Pihan sadevesiviemärit ja salaojat kulkevat koillisen kehämuurin edustalla ja päälinnan ukkosenjohdattimet päälinnan koillisseinän vie-
ressä, mistä ne on johdettu ranta-alueelle. Pohjoisen kehämuuritornin ja
kehämuurirakennuksen väliin kaivettiin sadevesikaivo vuonna 1963.²²²
Salaoja- ja sadevesisuunnitelmat laati Insinööritoimisto Magnus Malm-
berg Ky vuosina 1978–1980. Järjestelmien asennustyö tehtiin vuonna
1980.²²³ Kruununleipomon ja itäisen tykkitorin väliselle piha-alueelle
rakennettiin betonirakenteinen eteistila (lattian pinta +88.64), joka on
kokonaan maan alla. Eteistilan kautta on kulku tykkitorin tiiliportaik-
koon, josta päästään tornin pohjakerrokseen.²²⁴

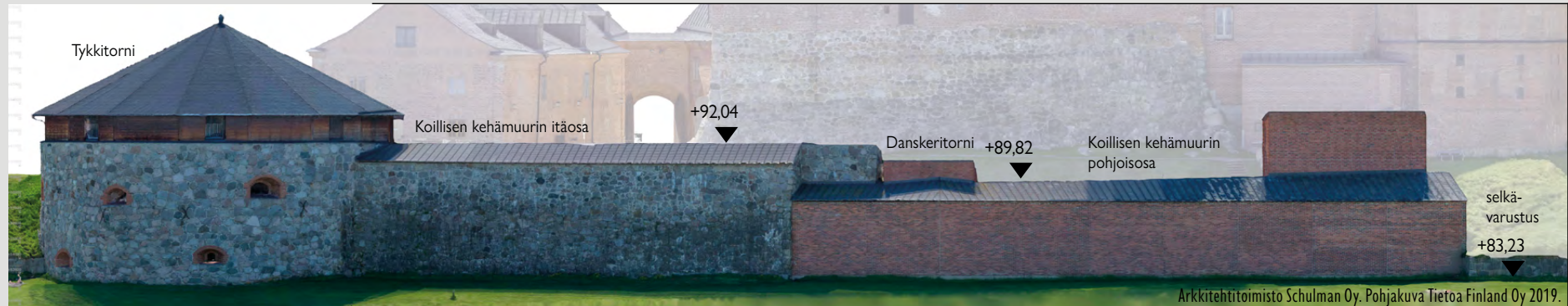
Esilinnan pihan pintarakenteiden suunnitelman laati arkkitehti
Wickberg. Päälinnan koillisseinän viereisen sivun kiveämisestä päätet-
tiin luopua. Tilalle tehtiin sorapintainen polku, jonka kautta on yhteys
ravintolan huolto-ovelle, ja huoltoportaat pohjoisen kulmatornin vie-
reen.²²⁵ Itäisen kehämuuritornin päälle pihakiveys ladottiin pienemmistä
mukulakivistä kuin muualle esilinnan pihalle. Itäisen kehämuuritornin
seinämuurit merkittiin pihakiveykseen lohkotuilla kivillä. Tornin päälle
muodostuneen terassin reunalle asennettiin arkkitehti Wickbergin suun-
nittelema suojakaide.²²⁶ Muu osa pihasta on nurmetettu. Esilinnan pihalla
korjattiin tykkitorin edustan sadevedenpoistoa vuosina 2010, 2015 ja
2019. Korjaukset liittyivät kruununleipomon kellarin ja tykkitorin
kosteusvaurioihin.

Koillista esilinnan pihaa peitti vuonna 1964
arkeologisten kaivausten alkaessa täyttömaa.
Pihalla oli vankilan puurakennuksia, joista yksi
toimi opetuskeittönä. MVA RHOHL2535.

Projektio järven puolelta

Koillislinnan esilinnan pihan korkeuserot palautettiin 1970- ja 1980-lukujen restaurointitöiden yhteydessä. Piha rajautuu moreenimäen päälle rakennetun päälinnan kiviseinään ja 1980-luvulla valmistuneen eteishallirakennuksen tiiliseinään. Rannanpuoleinen piha keuhämureineen ja torneineen edustaa keskiajan ja 1500-luvun vaihetta, tiilirakenteinen kruununleipomo puolestaan 1700-luvun rakennusvaihetta. Nurmipintaisen pihan sorapolku johtaa eteisirakennuksen huolto-ovelle. Alapihalle päästään puuportaita pitkin. Tykkitornin ja kruununleipomon edusta on kivetty. Itäisen keuhämuritornin seinien paikat on osoitettu lohkoilla kivillä. Terrasin reunaan on asennettu teräskaide. Pihalla on sadevesiviemärit kaivoineen, joista vedet ohjataan rantaan.

Pihan leikkaus itäisen keuhämurin kohdalta

ARKEOLOGISET TUTKIMUKSET

Koillisella esilinnan pihalla tehtiin arkeologisia tutkimuksia vuosina 1962–1965, 1974–1980 ja 1982–1984.²²⁷ Tarkoituksena oli poistaa noin 3300 m³ maata esilinnan noin 1300 m²:n laajuiselta pihalta.²²⁸ Yksittäisten tutkimusten laajuudesta on tietoja vain muutaman vuoden osalta. Tutkimukset liittyivät linnan restaurointitöihin. Tuolloin tutkittiin lähes koko piha-alue, mutta pihan maakerroksia ei ole kaivettu perusmaahan asti.²²⁹ Tämän jälkeen on vuonna 2015 valvottu kruununleipomon ja tykkitornin välisellä alueella pintavesikaivon kaivuuta. Valvonta liittyi tornin ja leipomon kosteusongelmien korjaustöihin.²³⁰

Vuoden 1962 kaivaukset liittyivät päälintaa ja pohjoista kehämuurirakennusta yhdistävän eteishallin rakennussuunnitelmiin. Tarkoituksena oli selvittää, mitä pohjoisesta kehämuuritornista oli säilynyt maakerrosten alla.²³¹ Kaivausten laajuus oli arviolta noin 100 m². Seuraavana vuonna jatkettiin kehämuuritornin kesken jääneitä tutkimuksia sen lounaisseinän vieressä. Samalla selvitettiin päälinnan ja pohjoiseen kehämuurirakennukseen kuuluneen, vuonna 1963 puretun värjäämön perustuksia koeajan avulla.²³² Tuolloin kaivettiin ainakin neljä koeajaa, joiden laajuus oli yhteensä noin 30 m². Kaivausten tarkkaa paikkaa ei ole merkitty piirustuksiin. Niiden pinta-ala on arvioitu tutkimusraportin ja valokuvien perusteella. Vuosien 1962–1963 kaivausten löydöistä ei raportissa juurikaan ole mainintoja. Löydöt on luettelointi Kansallismuseon kokoelmiin numeroille KM95057:1765–1882.²³³

Esilinnan pihan pohjoisosan maakerroksia tutkittiin vuonna 1964 kaivamalla pihalle koeajaa, joita laajennettiin poistamalla nuorempia maakerroksia kaivinkoneella.²³⁴ Kaivausten laajuus oli arviolta 300 m².²³⁵ Kaivausten löydöt on luettelointi Kansallismuseon kokoelmiin numeroille KM995057:1889–1926.²³⁶ Kaivausta jatkettiin vuonna 1965 samalla alueella pohjoisen kehämuuritornin edustalla.²³⁷

Arkeologisia kaivauksia laajennettiin 1970-luvulla esilinnan pihan keski- ja itäosiin, koska kehämuuri oli tarkoitus saada esille ja pihan maasto pengertää.²³⁸ Tavoitteena oli selvittää rantamuurin ja kehämuurin

rakenne ja rakennusvaiheet sekä eriaikaiset esilinnan pihatasot.²³⁹ Tutkimukset aloitettiin vuonna 1974 purkamalla pihalta puurakennukset sekä poistamalla kaivinkoneella roska- ja maakasat.²⁴⁰ Vuonna 1975 tutkittiin itäisen tykkitornin ja rantamuurin vierestä noin 180 m²:n laajuinen alue. Saman vuoden syksyllä päälinnan perustusten tutkimiseksi kaivettiin seinän viereen koekuoppia. Maaperästä otettiin näytteitä ja maaston muodon mittauksia täydennettiin. Maaperätutkimusten avulla selvitettiin esilinnan pihan kaivausten vaikutus perustuksiin. Lisäksi syksyllä tutkittiin kehämuuria pihan keskiosassa.²⁴¹

Kaivauksia jatkettiin vuonna 1976 esilinnan pihalla pohjoisen kehämuuritornin, danskeritornin sekä itäisen tykkitornin edustalla. Koekaivausten tavoite oli selvittää kehämuurin sijaintia ja kuntoa sekä määrittää danskeritornin ja itäisen kehämuuritornin sijainti ja koko. Kaivauksia jatkettiin lämmitetyssä teltassa talvella 1976. Keväällä kaivaukset laajennettiin koko pihan alueelle.²⁴² Arkeologisia kaivauksia ja pohjatutkimuksia jatkettiin vuonna 1977, jolloin tutkittiin kehämuuritorneja, kehämuuria ja rantamuuria. Pohjoisen kehämuuritornin perustukset kaivettiin esiin pihan puolelta. Kehämuurin itäosan tutkimusten vuoksi purettiin ulkopuolelta rantamuuria ja pihan puolelle kaivettiin perustuksiin asti ulottunut koekuoppa. Kehämuurin perustuksia tutkittiin sisä- ja ulkopuolelta itäisen tykkitornin vieressä. Pohjatutkimuksia tehtiin pohjoisen kehämuuritornin ja itäisen tykkitornin alueella, jossa oli tarkoitus kairauksin ja koekuoppien avulla selvittää muurien kunto. Maaperän tutkimuksista vastasi Pohjatutkimus Oy.²⁴³

Kaivaukset aloitettiin vuoden 1978 toukokuussa ja ne kestivät marraskuun loppupuolelle asti. Tavoitteena oli saada päätökseen itäisen kehämuuritornin tutkimuskaivaukset ja samalla selvittää kruununleipomon koillispuolelta maakerrokset. Tutkimukset liittyivät kruununleipomon perustusten lujittamiseen.²⁴⁴ Vuonna 1979 jatkettiin vielä tutkimuksia kehämuurin tukimuurin rakentamisen ja sadevesiviemäröinnin asentamisen yhteydessä. Tuolloin tutkittiin danskeritornia ja itäistä kehä-

muuritornia sekä esilinnan pihan kaakkoisosan eri-ikäisiä pihatasoja.²⁴⁵ Viemärointeja tehtiin alkuvuodesta 1980 ja kesällä tutkimuskaivauksia jatkettiin esilinnan pihalla.²⁴⁶

Esilinnan pihan arkeologiset tutkimukset jatkuivat vuosina 1982–1984, kun samaan aikaan muureja korjattiin ja rakennettiin niiden suojarakenteita. Kesällä 1982 arkeologisia kaivauksia tehtiin kolmessa eri kohtaa. Yksi tutkimusalueista oli danskeritornin ja linnan välisellä piha-alueella. Lisäksi tutkittiin pohjoista kehämuuritornia. Löydöt on tallennettu Kansallismuseon kokoelmiin numeroilla KM95057:4429–4953.²⁴⁷ Pöytäkirjoissa ja tutkimustöiden työraporteissa ei ole mainintaa kaivauksista vuodelta 1983, jolloin oli tarkoitus aloittaa myös pihan kunnostustyöt. Hämeen linnan löytöluetteloon on kuitenkin kirjattu samalta vuodelta esilinnan pihan löytöjä (KM95057:4973, KM95057:5215–5222).²⁴⁸ Esilinnan pihalla tutkittiin vuonna 1984 danskeritornin ja päälinnaa yhdistäneen sillan mahdollisesti säilyneitä rakenteita ja pihan maakerroksia. Päälinnan pihalta noin metrin päähän danskeritornin seinästä ulottuneen koeojan pituus oli noin yhdeksän metriä.²⁴⁹

Maakerrokset

Vuosina 1962 ja 1963 tutkittiin *esilinnan pihan pohjoisosaa*. Tuolloin kaivettiin ilmeisesti kokonaan pohjoisen kehämuuritornin ja kehämuurirakennuksen välinen alue.²⁵⁰ Päälinnan seinän vieressä kulkeneen tien ja kehämuurin välissä kasvoi nurmea. Sen alta paljastui heti vankila-aikaista tiilimuurausta, pohjoisen kehämuuritornin kiviseinää ja tiilirakenteista kehämuuria. Kehämuuritornin ja kehämuurirakennuksen väli oli täytetty kivillä.²⁵¹ Pinta- ja täyttömaakerrosten alla oli tumma maakerros. Niiden alla oli 30–60 cm paksu savikerros, jonka alapuolella oli toinen, laastia ja tiilen paloja sisältänyt tumma maakerros. Se tulkittiin alkuperäiseksi maanpinnaksi, joka vietti jyrkästi rantaa kohti. Tumman maakerroksen alla oli kiviä sisältänyttä soramaata.²⁵² Se oli todennäköisesti perusmaata.

Pohjoisen kehämuuritornin sisäpuolella poistettiin tien sorakerrosta

Koivun esilinnan pihan arkeologiset tutkimukset alkoivat vuonna 1962 kaivamalla esiin pohjoinen kehämuuritorni. Esilinnan pihaa oli täytetty maalla ja kivillä. Linnan ja kehämuurirakennuksen vieressä kulki hiekkapintainen tie. Kuvan alalaidassa näkyy koivun kehämuurin 1800-luvun lopulla rakennettua tukimuuria. MVA RHOHL2324.

30 cm:n paksuudelta. Torni oli täytetty useassa vaiheessa. Tornin pohjalla oli metrin paksuinen hiiltä ja tiilenpaloja sisältänyt sorakerros, joka oli syntynyt tornin purkamisen yhteydessä. Tiilet olivat samaa kokoa kuin tornissakin ja kerroksen löydöt 1800-lukua vanhempia. Purkukerroksen päällä oli ohut multakerros, jonka päälle oli tuotu 1800-luvulla täyttömaata. Kerrokset sisälsivät laastia, kiviä, tiilen paloja ja soraa. Täyttömaiden yläpuolella oli toinen, ohut multakerros ja sen päällä vielä täyttömaata, joka ulottui tornin säilyneiden seinien tasolle. Tornin läpi kulki vesijohto 1,5 metrin syvyydessä. Kaakkoisseinässä putket kulkivat ikkuna-aukosta sisään ja luoteisseinän aukon kautta ulos.²⁵³

Koillisen *esilinnan pihan keskiosan ja pohjoisen kehämuuritornin* välissä sijainneita maakerroksia tutkittiin vuosina 1964–1965. Multakerroksen alla oli tiilen- ja laastinsekaista hiekkaa. Sen alla oli 1800-luvulla paikalle tuotua täyttömaata, jonka alta paljastui rantaa kohti viettävä 50–120 cm paksu savikerros (pinta +89.15 – +90.75). Se sisälsi tiilimurskaa, hiiltä ja ohuita hiekkakerroksia. Kerroksesta löytyi mm. eläinten luita, sormustin, kivinen tykinkuula, rautanauvoja sekä lasin ja saviastian paloja. Savikerroksen alta paljastui kehämuuria ja nokimaakerros, joka oli kehämuurin vieressä lähes 50 cm paksu, mutta rinteen yläosassa enää hyvin ohut. Kerrosta ei kaivettu pois vuonna 1964. Sen pinnasta löytyi mm. hopearaha 1400- ja 1500-luvun vaihteesta, pajakuonaa ja liitupiipun varsi.²⁵⁴

Savikerroksen alla oli toinen nokimaakerros, joka sisälsi runsaasti rautanauvoja ja pajakuonaa. Lähes koko esilinnan pihan keskiosalle asti ulottunut nokimaakerros loppui noin kolme metriä ennen päälinnan koillisseinää. Kerros kaivettiin pois kokonaan vain pieneltä alueelta. Sen alapuolella oli laastia ja tiilimurskaa sisältänyttä maata, josta löytyi mm. putkivartinen nuolenkärki (KM95057:2030).²⁵⁵ Kiviä sisältänyt sora oli perusmaata (pinta +89.55). Se kaivettiin esiin päälinnan seinän edustalta arviolta noin 30 m²:n laajuiselta alueelta.²⁵⁶ Esilinnan pihan poikki kulkeeneen kehämuurin vieressä kaivettiin vuonna 1964 savimaan (pinta +88.05) alapuoliset kerrokset nokimaan pintaan (+86.95) asti. Savikerroksen alla oli mullan- ja savensekaista maata, joka saattoi olla pihan vanha pintamaakerros. Sen alla oli lähes 95 cm:n paksuudelta

1800-luvun täyttömaiden alta paljastui yhtenäinen savikerros, joka peitti koko koillisen esilinnan pihan pohjoisosan. Kerroksen alla oli nokimaahan kivistä ladottu, rinteen suuntainen kivirivi, joka päättyi pohjoisen kehämuuritornin edustalle. Kuvan oikeassa reunassa näkyy esiin kaivettua kehämuuria. Valokuvat vuodelta 1964, MVA RHOHL2539 ja RHOHL2544.

tiilimurskaa, laastia, kiviä ja hiiltä sisältäneitä hiekkakerroksia. Nämä kerrokset liittyivät todennäköisesti johonkin linnan purku- tai rakennusvaiheeseen. Kerrosten alla oli vielä 10–25 cm soraa, jonka alla alkoi nokimaakerros (pinta +86.95). Se jatkui kehämuuriin 1800-luvulla tehdyn aukon kohdalle asti.²⁵⁷

Kaivausta jatkettiin vuonna 1965 pohjoisen kehämuuritornin edustalla. Irtonainen nokimaa sisälsi tiilimurskaa, kuonaa ja rautanauvoja. Kerros tulkittiin täyttömaaksi. Nokimaakerroksen alta paljastui kovempi, nokea ja savea sisältänyt maakerros. Saven väri vaaleni pohjaa kohden. Aivan pohjoisen kehämuuritornin vieressä kulki viemäriputki, jonka kaivanto oli täytetty soralla.²⁵⁸

Esilinnan pihan itä- ja keskiosan maakerroksista on muutamia leikkauspiirustuksia sekä mainintoja työraporteissa. Pihalta purettujen rakennusten alta paljastui vuonna 1975 eriaikaisia pihatasoja.²⁵⁹ Danskeritornin ja sen lounaispuolen tiilirakenteen välistä aluetta tutkittiin vuosina 1978 ja 1984. Pihan 1500-luvun pintakerros saatiin esille vuonna 1978. Kaivauksia jatkettiin vuonna 1984. Danskeritornin edustalta maakerroksia oli poistettu noin metrin levyiseltä alueelta sadevesiviemäröinnin ja salaojituksen vuoksi. Tornin vieressä oli noin 15–80 cm:n paksuudelta pihatasoksi tulkittua mullansekaista maata, joka sisälsi laastia, tiiliä ja eläinten luita. Sen alla oli toinen pihatasoksi tulkittu multakerros, jossa oli hiiltä, puuta, eläinten luita sekä kalanruotoja ja -suomuja. Kerroksesta löytyi 1500-luvun alkupuolelle ajoittuvia rahoja, nuolenkärkiä, avaimia, rautasormus ja ikkunalasiasia. Multakerroksen alapuolella oli tiilensekaisia maakerroksia, joiden välissä oli savikerros. Pihatasoiksi tulkitut ja tiiltä sisältäneet maakerrokset eivät ulottuneet tiilirakenteeseen asti. Koeojaa laajennettaessa osoittautui, että eri kerrokset olivat sekoittuneet keskenään. Runsaat luulöydöt sekä kalanruodot ja -suomut viittaavat siihen, että paikalla on ollut tunkio ja ehkä myös käymälä.²⁶⁰ Kruununleipomon edustalta vuonna 2015 tehdyssä arkeologisessa valvonnassa paljastui pihan eristysrakenteiden alta kulttuurimaakerroksen pinta (+89.00).²⁶¹

Maaperätutkimuksissa osoittautui, että päälinnan ja koillisen kehämuurin välisellä alueella luonnollisesti lajittuneet maakerrokset puuttuivat lähes kokonaan. Moreenin päällä oli ainoastaan hyvin ohut kerros silttiä. Alueen maakerrokset olivat eriaikaisia, rakennusjätettä sisältäneitä täyttökerroksia ja silttimaata. Arkeologisissa tutkimuksissa oli paljastunut myös eriaikaisia pihatasoja.²⁶² Koillisen esilinnan pihan maakerrokset kaivettiin todennäköisesti perusmaahan asti vain eteishallirakennuksen, pohjoisen kehämuurirakennuksen ja päälinnan seinän vierestä sekä noin 30 m²:n laajuiselta alueelta päälinnan pohjoistornin kohdalta.

Piha-alueen rakenteet

Esilinnan pihan pohjoisosasta paljastui savikerroksen alta rinteeseen suuntaainen, ladottu kivirivi (pinta +88.50 – +88.87), jonka alla oli ohut kerros savea. Kivirivin pituus oli noin kahdeksan metriä.²⁶³ Sen luoteisosa purettiin vuonna 1965.²⁶⁴ Kehämuurin ja kivirivin välissä oli esilinnan pohjoiskulmassa tiilirakenne (+87.86), johon liittyi puun jäännöksiä. Rakenteet tulkittiin kehämuuria vasten sijainneen, noin 4,65 x 2,80 metrin kokoisen puurakennuksen jäännöksiksi. Näiden sisäpuolella olleesta savensekaisesta nokimaasta löytyi runsaasti kuonaa. Rakennuksen pohjaa ei kaivettu perusmaahan asti.²⁶⁵ Tutkimuksissa ei ole pohdittu rakennuksen käyttötarkoitusta. Sen ympäristöstä löytyi pajakuonaa, ja piha-aluetta peitti nokimaakerrokset. Hämeen linnan tilikirjoissa vuodelta 1554 mainitaan, että linnan muurien sisäpuolella sepän pajassa poltettiin hiiliä.²⁶⁶ Vaikka 1960-luvun tutkimuksissa ei tullut esiin selvästi pajarakennukseen liittyviä rakenteita, linnan paja on voinut sijaita koillisen esilinnan pohjoisosassa.²⁶⁷

Esilinnan pihan itä- ja keskiosan rakenteista on säilynyt vain vähän tietoja. Päälinnan ja kehämuurin väliseltä alueelta paljastui vuonna 1976 puurakenne, joka asiakirjoissa mainitaan sekä hirsilavana että puukatuna.²⁶⁸ Danskeritornin ja päälinnan puolivälistä kaivettiin vuonna 1982 esiin tiilistä muurattu rakenne (pinta +90.10), jonka koko oli noin 1,6 x

1,6 metriä. Rakennelma muistutti tiilipilaria. Päältä poistettujen kahden tiilikerran alta paljastui pyöreä, kaivoa muistuttava rakenne. Sen pohjalta lähti pohjoiseen ja etelään tiilestä muuratut kanavat. Rakenteen arveltiin liittyvän jonkinlaiseen käymälään. Vaikka tiilet olivat keskiaikaista kokoa (28–29 x 14 x 9–10 cm), rakenteen iästä ei saatu varmuutta.²⁶⁹ Kaakkoisen esilinnan pihan pintavesiä on ohjattu kivikourua pitkin koillisen kehämuurin tiilestä holvatus aukon kautta ulos.²⁷⁰

Keskiajalla rakennetussa päälinnassa seinämuurit levenevät pyramidimaisesti alaspäin. Muurin alaosan suurten kivien välit oli täytetty pienillä kivillä.²⁷¹ Perustusten eteen oli tuotu paksu kerros hiesua, jonka valuminen oli estetty isojen kivien avulla.²⁷² Leipomorakennuksen koillisseinä oli perustettu puolestaan hirsiarinan varaan.²⁷³

Koillisen esilinnan pihan vesikouru kulkee itäisen kehämuurin edustalla, missä se kääntyy kohti kehämuuriin holvattua aukkoa kohden. P. O. Welin 1980, MVA RHOHL7637.

Kaivoa muistuttava tiilirakenne löytyi danskeritornin ja päälinnan väliseltä esilinnan pihalta. P. O. Welin 1982, MVA RHOHL8524.

Koillinen kehämuuri

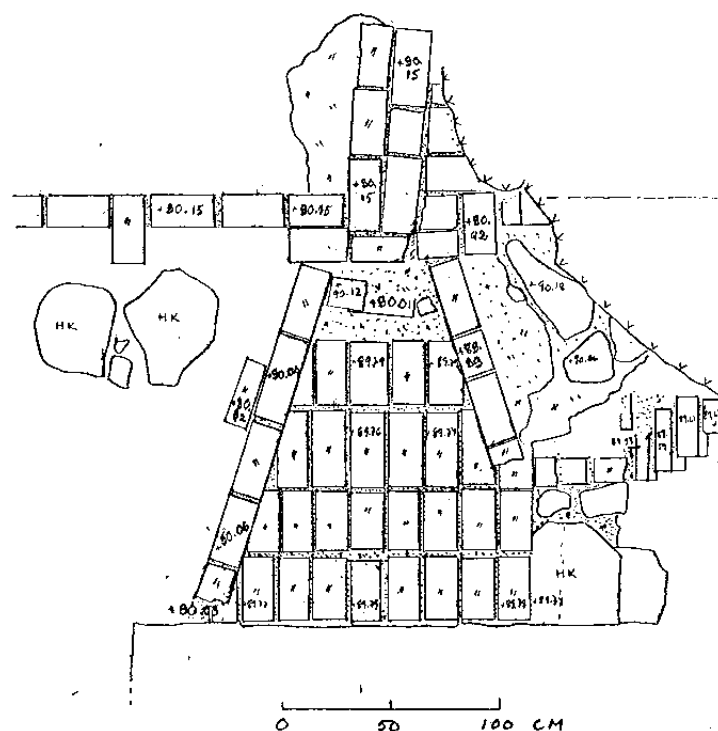
Keskiajalla rakennettu koillinen kehämuuri (16.8) sijaitsee moreenimäen järvenpuoleisen rinteän alaosassa. Taitteisen muurin pituus on noin 73 metriä, mistä itäosan pituus on noin 39 metriä ja pohjoisosan noin 34 metriä. Muurin taitteen kohdalle rakennettiin keskiajalla tiilirakenteinen torni, jota kutsutaan danskeritorniksi.²⁷⁴ Kolme muuta kehämuuriin liittyvää tornia ovat peräisin 1500-luvulta.²⁷⁵ Kehämuuria sekä sen itäistä kehämuuritornia ja danskeritornia tutkittiin vuosina 1975–1979.²⁷⁶ Tutkimuksia jatkettiin vielä 1980-luvun alussa.

Alun perin pohjoisosan kehämuuri kulki itä-länsisuuntaisena danskeritornin kulmasta esilinnan pihan poikki. Muurista oli säilynyt yhteensä kuuden metrin pituudelta kiviperustusta (pinta +85.65, pohja +83.55), joka oli muurattu kiinni danskeritornin luoteisseinään. Kehämuurin itäosan alla oli laudoista tehty nelikulmainen salaoja (pinta +83.40 – +82.75).²⁷⁷ Kehämuurin länsiosan kiviperustusta oli saatu esiin jo 1960-luvun kaivauksissa kolmen metrin pituudelta. Perustukset yhtyivät pohjoisen kehämuurirakennuksen alle jatkuneeseen kehämuuriin (pinta +93.65). Taitekohdassa oli säilynyt kahden eri-ikäisen muurin saumakohta.²⁷⁸

Toisessa rakennusvaiheessa danskeritornin molemmiin puolin muurattiin kehämuurit. Niiden perustukset on rakennettu hyödyntäen moreenikumpareen muotoja siten, että muurin linnanpihan puoleiset kiviperustukset on tehty 2,5 metriä korkeammalle kuin rannanpuoleiset perustukset.²⁷⁹

Esilinnan pohjoisosassa, kehämuurin taitekohdan ja esilinnan pohjoiskulman välinen muuri (pinta +87.05 – +93.65) oli kaksi metriä paksu. Muuri oli tehty munkkilimityksellä noin 27–28 x 13–14 x 9–10 cm:n kokoisista tiilistä. Tiilimuurauksen laastisaumat olivat kolmionmuotoisia kohosaumoja.²⁸⁰

Danskeritornin ja esilinnan pohjoiskulman välisen kehämuurin alaosa oli kivistä muurattu ja kaksi metriä korkea. Kehämuurin yläosa

Kehämuuriin oli tehty tiilestä holvattu aukko, jonka kautta esilinnan pihan pintavedet johdettiin rantaan. P. O. Welin 1980, MVA RHOHL7584.

Itäosan keskiaikainen kehämuuri oli tiilestä muurattu. Kuvan oikeassa laidassa näkyy kehämuuriin 1500-luvulla tehty kiviverhomuuraus. Päivi Luppi 1975, MVA RHOHL124534.

Rannan puolelta kehämuurin tiilimurausta oli vain vähän jäljellä. Sen valumuuri oli paremmin säilynyt. P. O. Welin 1980, MVA RHOHL7600.

Itäosan kehämuuri (pinta +90.70 – +90.95) oli alkujaan noin 1,5 metriä paksu, valumuuritekniikalla ja munkkilimityksellä muurattu tiilimuuri. Muuraukseen käytettyjen tiilien koko oli noin 29 x 14 x 10 cm. Perustukset oli tehty pohjamoreenin päälle anturakivien varaan (pinta +81.75 – +88.15). Rinne kehämuurin kohdalla laski jyrkästi kohti rantaan. Esilinnan pihanpuoleinen tiilimuuri verhottiin 1500-luvun alussa kivimuurilla, jonka kivet olivat halkaisijaltaan noin 50 cm. Muurissa oli tiilikaarinen aukko, jonka kautta esilinnan pintavedet johdettiin kivikouruja pitkin rannalle. Aukon kohdalla löytyi rannan puolelta lautarakenteinen salaoja. Rannan puolelta kehämuuri tuettiin 1560–1570-luvuilla kivimuurilla, jonka paksuus oli 1,0–1,5 metriä. Tukimuuri alkoi tykkitornista ja ulottui noin 30 metriä pohjoiseen päin. Sen kiviperustukset tehtiin perusmaan varaan. Itäosan kehämuurin paksuus oli tämän jälkeen noin 3,5 metriä.²⁸²

Koillisen kehämuurin rintamuurista ja ampuma-aukoista on tietoa niukasti. Keskiaikaisen kehämuurin korkeus ilman rintasuojaa oli tykkitornin vieressä arviolta 8,5 metriä.²⁸³ Tykkitornista noin metrin päästä löytyi keskiaikaisen, tiilestä muuratun ampuma-aukon pohja (+90.20).²⁸⁴ Toinen mahdollinen ampuma-aukko paljastui vuoden 1964 tutkimuksissa kehämuurin pohjoisosasta, noin 19 metriä kehämuurin pohjoiskulmasta. Aukon pielissä oli muutamia tiiliä, joiden välissä alkuperäiset laastisaumat oli profiloitu. Tiilien koot olivat 28–29 x 15 x 9–10 cm. Kehämuurin leveys oli aukon kohdalla 2,0 metriä.²⁸⁵ Rintamuurin korkeus oli 1720-luvun alussa noin neljä metriä. Tuolloin kehämuurissa oli yhteensä 18 ampuma-aukkoa.²⁸⁶ Koillisen kehämuurin harja on kuvattu kreneloituna 1600-luvun piirustuksessa, eikä siihen ole merkitty ampuma-aukkoja.²⁸⁷

Danskeritorni

Koillisen kehämuurin puolivälissä on niin kutsuttu danskeritorni (16.10). Se on toinen jo keskiajalla rakennetuista kehämuuritorneista.²⁹⁷ Danskeritornin jäännökset tulivat esiin vuosien 1976–1977 arkeologisissa kaivauksissa.²⁹⁸ Tornin sisäpuolen tutkimuksista ei ole mainintoja työraporteissa eikä pöytäkirjoissa.

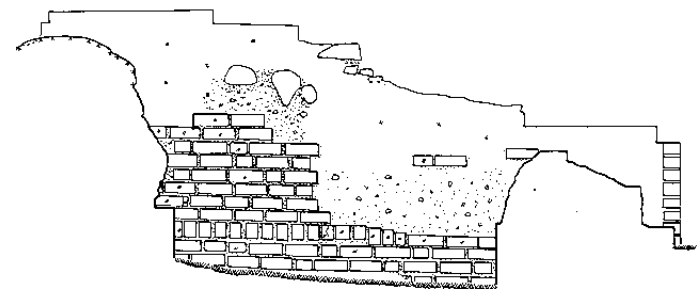
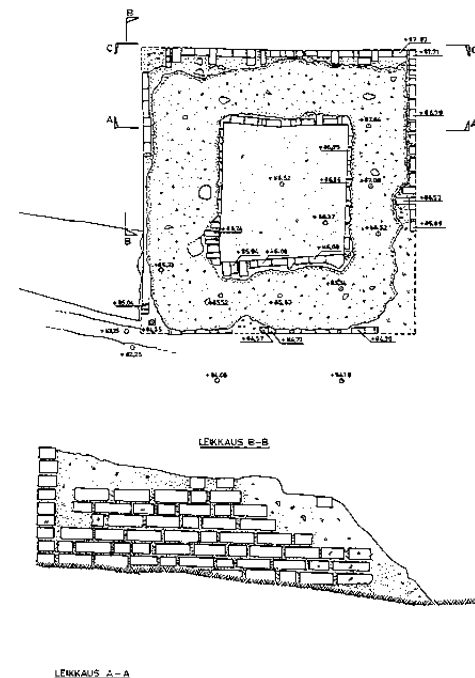
Danskeritornin nimi liittyy saksalaisen ritarikunnan kehämuureilla sijainneisiin puolustustorneihin, joissa oli myös käymälä.²⁹⁹ Hämeen linnan danskeritorniin kuljettiin päälinnan toisesta kerroksesta johtavaa puusilta pitkin. Silta on kuvattu 1600-luvun piirustuksiin.³⁰⁰ Päälinnan julkisivussa on näkyvissä edelleen umpeenmuurattu oviaukko ja siltaan liittyneiden kannatinparrujen kolot. Knut Draken mukaan oviaukko on tehty seinään myöhemmin, mahdollisesti vasta 1500- tai 1600-luvulla.³⁰¹ Danskeritornin alkuperäisestä korkeudesta ei ole tietoa. Päivi Luppi on arvellut, että yläosastaan mahdollisesti puurakenteisen tornin korkeus on ollut noin 16 metriä.³⁰²

Torni on kooltaan 5,8 x 6,0 metriä ja sen sisätila vain noin 2,6 x 2,6 metriä. Tiiliseinät on muurattu munkkilimityksellä kiviperustuksen varaan. Luoteisseinän esiin kaivetun perustuksen kivet (pinta +82.45 – +82.65) olivat halkaisijaltaan noin 20–40 cm. Valumuuritekniikalla tehtyjen seinien paksuus on noin 1,5 metriä. Seinät on muurattu 28 x 14 x 10 cm:n kokoisista tiilistä.³⁰³ Luoteisseinän säilyneet osat kaivettiin muurin ulkopuolelta kokonaan esiin. Seinää (pinta noin +87.35, pohja +82.45) oli säilynyt lähes viiden metrin korkeudelta.³⁰⁴ Tornin kaakkoista ulkoseinää (pinta +88.95) ei kaivettu kokonaan esiin. Valokuvista ja piirustuksista päätellen on myös tornin päälinnan puoleista seinää (pinta +89.26) paljastettu maakerrosten alta osittain noin 3,2 metrin korkeudelta.³⁰⁵ Tornin ovi- ja ikkuna-aukoista sekä lattiatasosta ei ole säilynyt tietoja.

Danskeritornin luoteisseinän muurissa on rakennustelineiden parrun koloja. Kuvan oikeassa laidassa näkyy kehämuurin ensimmäisen vaiheen kiviperustukset. P. O. Welin 1980, MVA RH0HL7618.

Mittauspiirustuksesta vuodelta 1978 ilmenee, että tornin pinta-alan verrattuna seinät ovat suhteellisen paksut. Luoteisseinää (B-B) kaivettiin myöhemmin esiin kiviperustukseen asti. MVA KYP109222471.

Pohjoinen kehämuuritorni

Kehämuuriin kiinni rakennettu pohjoinen kehämuuritorni (16.6) kaivettiin esiin vuonna 1962, jolloin tien sorakerrosten alta paljastui tornin koillis- ja luoteisseinät sekä täyttömaakerrosten alta tornin pohjakerros. Knut Drake on ajoittanut kehämuuritornin rakennusajankohdaksi 1500-luvun alun, joka oli päälinnan kulmatornien rakennusvaiheen loppuaikaa.²⁸⁸ Päivi Lupin mukaan torni on rakennettu hieman myöhemmin, koska sen rakennusmateriaalina on käytetty enimmäkseen kiveä, kun taas linnan kulmatornit rakennettiin tiilestä.²⁸⁹

Kehämuuritornin alkuperäisestä korkeudesta tai sen käytöstä ei ole varmuutta. 1600-luvun piirustuksessa on kehämuurin kreneloitu yläosa ja puolustuskäytävä ampuma-aukkoineen esitetty tornia korkeammaksi. Kehämuuritorni on merkitty vuonna 1707 laadittuun piirustukseen vanhaksi ja sortuneeksi.²⁹⁰ Päivi Luppi mainitsee, että tornissa oli 1500-luvulla aseespien paja.²⁹¹ Luoteisseinän ampuma-aukko viittaa puolestaan siihen, että tornihuoneella on ollut myös puolustusmerkitys.

Lähes neliönmuotoisen tornin koko on 7,5 x 8,5 metriä. Anturakivien varaan perustetun tornin valumuuritekniikalla muurattujen seinien kuorikivet ovat sileäksi lohkottuja. Tornista on säilynyt pohjakerroksen seiniä noin 2,5 metrin korkeudelta. Kehämuuria vasten olevat seinät ovat vain 0,70 metrin paksuiset, kun muiden seinien paksuus on noin 1,5 metriä. Kulku torniin on esilinnan pihalta kaakkoisseinän oviaukon kautta. Oviaukon kaari ja ikkuna- sekä ovipielet on muurattu tiilistä, jotka ovat kooltaan 30–31 x 13–14 x 9–10 cm. Esilinnan pihan puoleinen ikkuna on voitu sulkea sisäpuolelta kahdella parrulla.²⁹² Luoteisseinän aukko on todennäköisesti ampuma-aukko, joka on ulottunut kehämuuriin asti.²⁹³

Tornin länsikulmassa on tulisija, josta on jäljellä enää perustukset. Tulisijan itäkulmasta löytyi maatunut puupaalu.²⁹⁴ Alkuperäisistä lattiarakenteista ei ole varmuutta, mutta 1960-luvun arkeologisissa kaivauksissa tornin pohjalta löytyi tulisijan vierestä laattakivet (+88.05) ja maatuneen parrun sekä lankkujen jäännökset. Ne saattoivat liittyä lattiarakenteisiin.

Kehämuuritornin länsikulmassa oli säilynyt tulisijan jäännökset. Kuvan vasemmassa laidassa on tiilipielinen ikkuna-aukko. Valokuva vuodelta 1962, MVA RHOHL8858.

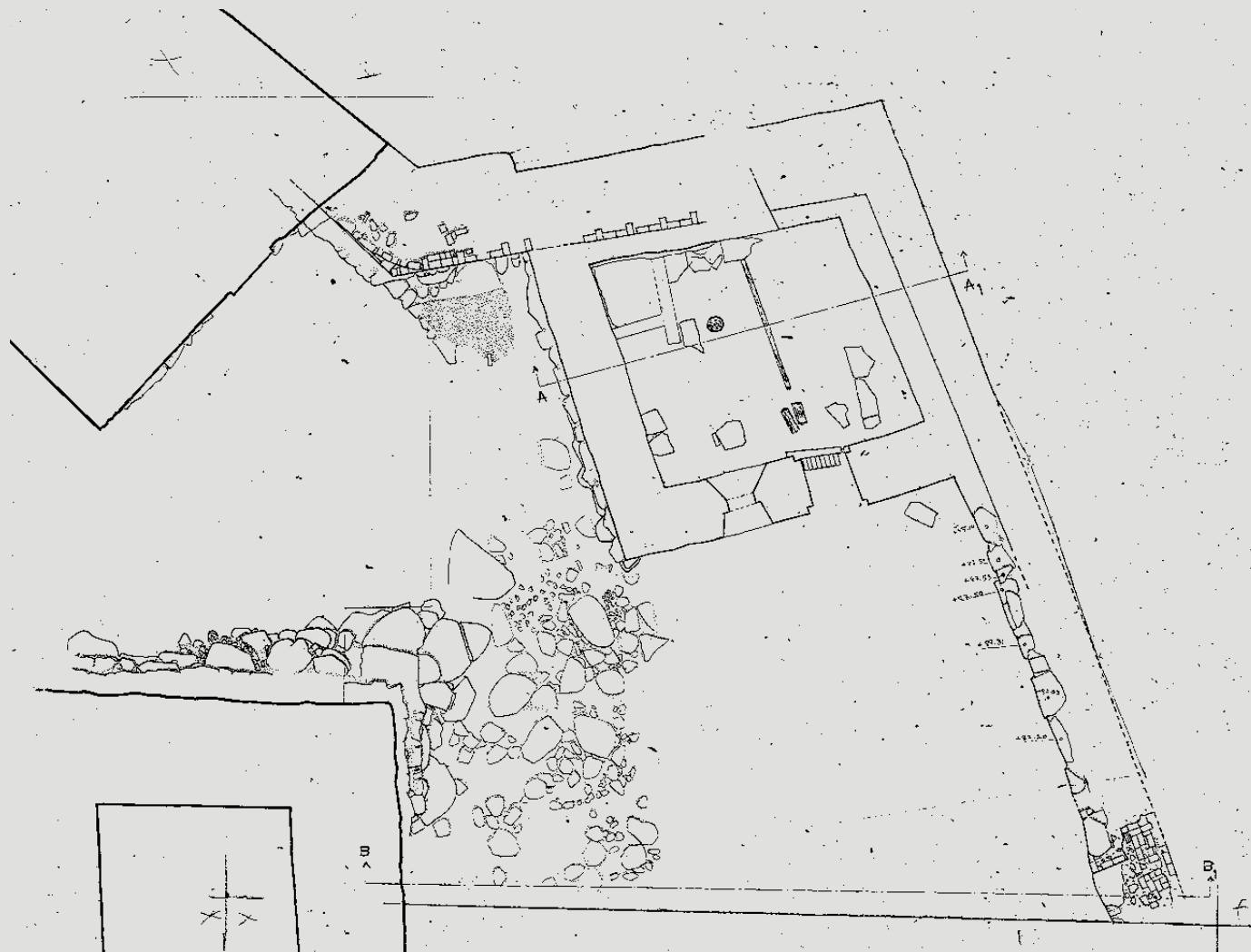

Luoteisseinän ampuma-aukon kohdalta näkyy valumuurirakenne. Vasemmalla kehämuuritornin seinän kuorikivien ja kehämuurin tiilimuurauksen välissä on laastista sekä kivistä ja tiilen paloista valettu osa. Kehämuurin kuoriosan tiilimuuraus jatkuu paksuna valumuurina kuvan oikeassa laidassa. Kuva vuodelta 1982, MVA RHOHL8051.

Pohjalla oli multaa ja hiiltä sisältänyt sorakerros.²⁹⁵ Tornin pohja kaivettiin +88.65 metrin tasoon asti.²⁹⁶

Pohjoisen kehämuurin länsikulmassa on tulisija ja oviaukon vieressä ikkuna. Luoteisseinän aukko oli alun perin todennäköisesti ampumaukko. Mittauspiirustus, MVA KYP109222944.

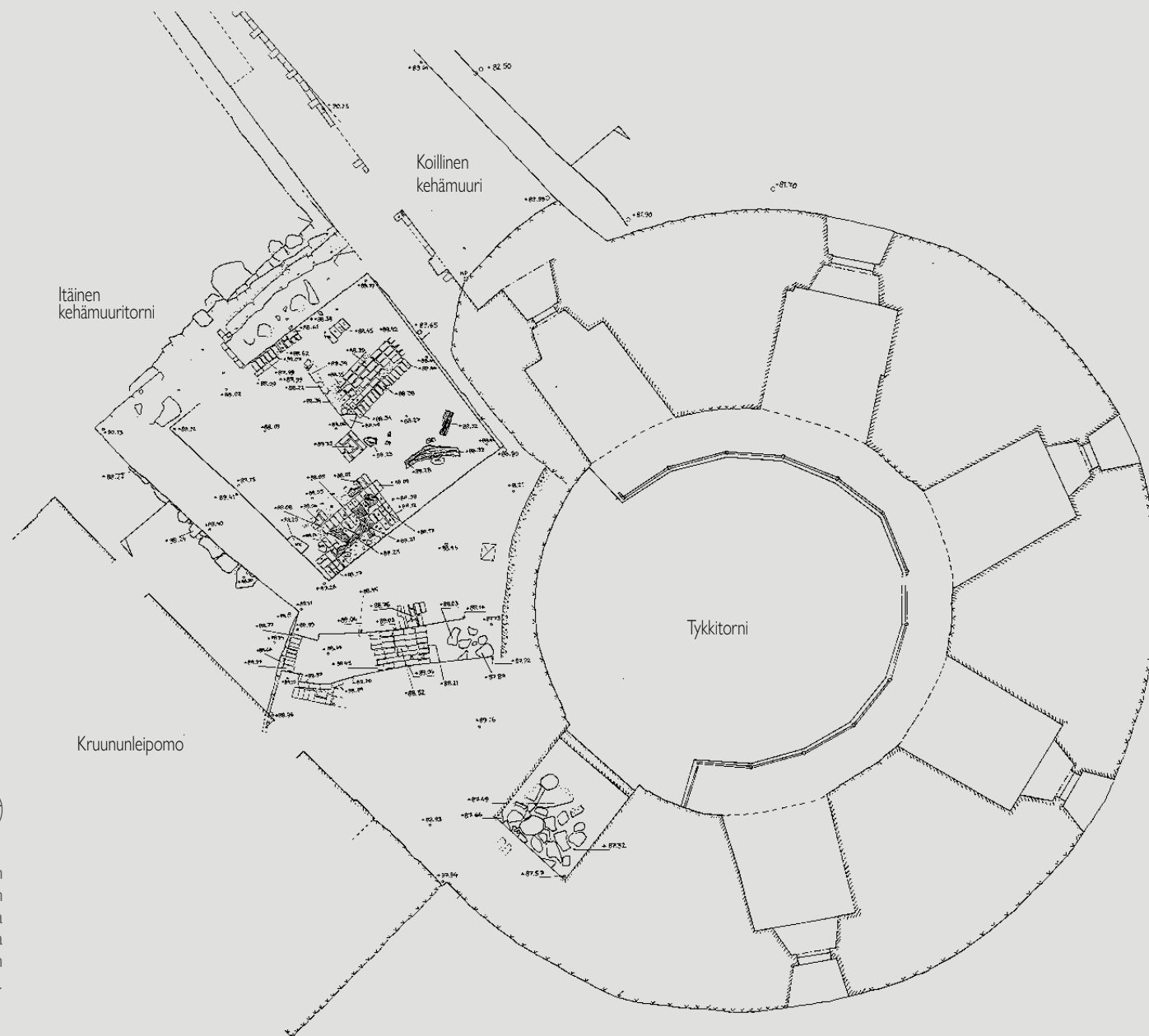
Itäinen kehämuuritorni sijaitsee keskiaikaisen kehämuurin ja 1550-luvulla rakennetun tykkitornin välissä. Esilinnan pihalta, tornin edustalta, löytyi kivikoulu, jonka kautta vedet on ohjattu pois. Tornihuoneessa oviaukon vieressä on suuri, nelikulmainen tulisija, jonka eteläkulmassa on huoneen keskellä tiilipilari. Valokuvat vuodelta 1980, MVA RHOHL7653 ja RHOHL7654.

Itäinen kehämuuritorni

Kehämuurin itäkulmassa on nelikulmainen rakennuksen pohja, jota kutsutaan itäiseksi kehämuuritorniksi (16.9). Sen rakennusajankohdasta ei ole tietoa, mutta tornin on arveltu kuuluvan linnan 1500-luvun rakennusvaiheeseen. Päivi Lupin mukaan torni voi olla jopa samanaikainen kuin pyöreä tykkitorni, joka on rakennettu 1550-luvulla.³⁰⁶ Itäinen kehämuuritorni on esitetty 1600-luvun alun Hämeen linnan ympäristöä kuvaavassa piirustuksessa. Julius Ailio on olettnut, että torni on vuoden 1607 Hämeen linnan tilikirjoissa mainittu mustatorni, jonka alakerrassa oli kaksinkertaisella ovella varustettu huone.³⁰⁷ Itäisen kehämuuritornin jäännökset kaivettiin esiin vuonna 1977. Sen tutkimuksia jatkettiin vielä 1980-luvun alussa.³⁰⁸

Itäisen kehämuuritornin pohja on kooltaan 7 x 9 metriä. Sen koillisseinän vierestä, läheltä pohjoiskulmaa, löytyi tulisijan jäännökset. Luoteisseinässä oli oviaukko, jonka pielet oli muurattu tiilestä. Tornin ikkuna-aukoista ei ole säilynyt tietoa. Sen koillisseinän puolelta löytyi kehämuurin päältä ampuma-aukon pohja. Tornin 1,5 metriä paksut kiviseinät oli muurattu valumuuritekniikalla. Seiniä (pinta +89.39 – +90.58) oli säilynyt vajaan kahden metrin korkeudelta.³⁰⁹ Tornin luoteisseinä oli perustettu anturamuurin varaan. Perustukset ulottuivat perusmaahan asti.³¹⁰

Seinässä säilyneiden jälkien perusteella Päivi Luppi pitää mahdollisena, että tornihuoneessa on ollut tiilestä holvattu katto. Tornin keskiosasta löytyi tiilipilarin jäännökset. Huoneessa oli tiililattia, joka oli tehty 1500-luvun tyyppisistä tiilistä. Tiililattian alapuolisia rakenteita ei ole tutkittu.³¹¹ Kaivauksissa löytyneistä esineistä päätellen torni on jäänyt pois käytöstä 1600-luvun puolivälin paikkeilla.³¹² Se oli nähtävästi hajoitettu yhdellä kertaa, ja purkamiselta säästynyt osa oli räytetty tiililattian pintaan asti tiilillä ja tiilimurskalla.³¹³ Torni on esitetty vielä 1720-luvun alun piirustuksessa.³¹⁴

Koillisen esilinnan itäkulmaan rakennettiin kaksi tornia 1500-luvulla. Niistä itäinen kehämuuritorni oli tyypiltään vanhempi ja huomattavasti pienempi kuin 1550-luvulla rakennettu pyöreä tykkitorni. Piirustukseen on lisätty rakennuksen ja rakenteiden nimet. Päiväämätön piirustus, MVA KYP109222928.

KEHÄMUURIN JA SEN TORNIEKORJAUKSET

Esilinnan pihan 1960-luvun tutkimuksissa kaivettiin esiin pohjoinen kehämuuritorni ja keskiaikaista kehämuuria. Torni peitettiin väliaikaisella rakennelmalla. Esilinnan pihan tutkimuksia jatkettiin 1970- ja 1980-luvuilla. Tuolloin tuli ajankohtaiseksi ratkaista, miten maan alta paljastuneiden rakenteiden kanssa toimitaan. Suojaamattomina niiden raunioituminen jatkuisi.

Hämeen linnan entistämistyön yleisenä tavoitteena oli korostaa linna- ja linnoituskautta. Tämä merkitsi vankila-aikaisten rakennelmien purkamista linnan vanhimpien rakennusosien yhteydestä.³¹⁵ Koillisen kehämuurin ja siihen liittyvien kehämuuritornien konservointiperiaatteita määriteltiin tarkemmin vuonna 1978. Ne katsottiin säilytettäväksi muinaisjäännöksiksi, joita ei tutkimuksen ja konservoinnin yhteydessä tulisi tarpeettomasti tuhota. Konservoinnissa oli kuitenkin huomioitava, että ne olivat osa linnan ja sen ympäristön ennallistettua kokonaisarkkitehtuuria. Muurin kaikkien rakennusvaiheiden todettiin periaatteessa olevan yhtä arvokkaita. Linnan arkkitehtuurin kannalta merkittävien, keskiaikaisten tiilestä rakennettujen kehämuurien rekonstruointi tai niiden osien palauttaminen oli mahdollista vain rannanpuoleisten kehämuurien osalta. Rekonstruoinneissa oli kuitenkin turvattava alkuperäisten muurin osien säilyminen.³¹⁶ Entistämistöiden edetessä painottui rakenteiden säilyttäminen ja rekonstruoinneista etupäässä luovuttiin.

Koillinen kehämuuri

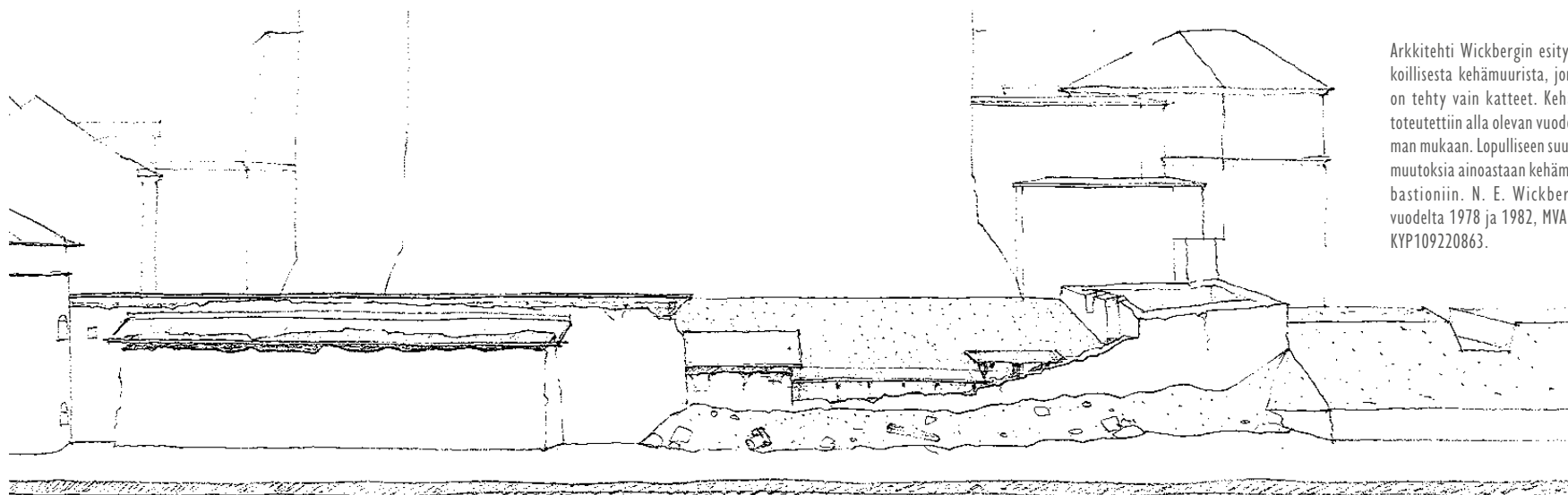
Koillinen kehämuuri oli pyöreän tykkitornin tavoin kärsinyt järven vedenpinnan vaihteluista. Kehämuuria oli korjattu jo 1800-luvun lopulla. Kivisen suojamuurin sortuman ja pullistuman korjaamiseksi varattiin rahaa vuoden 1954 tykkitornin kustannusarvioon.³¹⁷ Kunnostustyöt jäivät ilmeisesti tekemättä, kun 1950-luvun korjaukset keskittyivät pyöreään tykkitorniin. Kehämuurin restaurointityöt aloitettiin vuonna 1977.³¹⁸ Kehämuurin rannanpuoleisen, 1500-luvulla tehdyn verhomuurauksen pintakivet irtoilivat. Pohjoisosan huonokuntoinen muuri oli kallistunut

rantaa kohti ja muurin keskikohdalla järvenpuoleisen verhomuurauksen alaosa sortui.³¹⁹ Sen korjaustyöt jatkuivat aina vuoteen 1988 asti.³²⁰

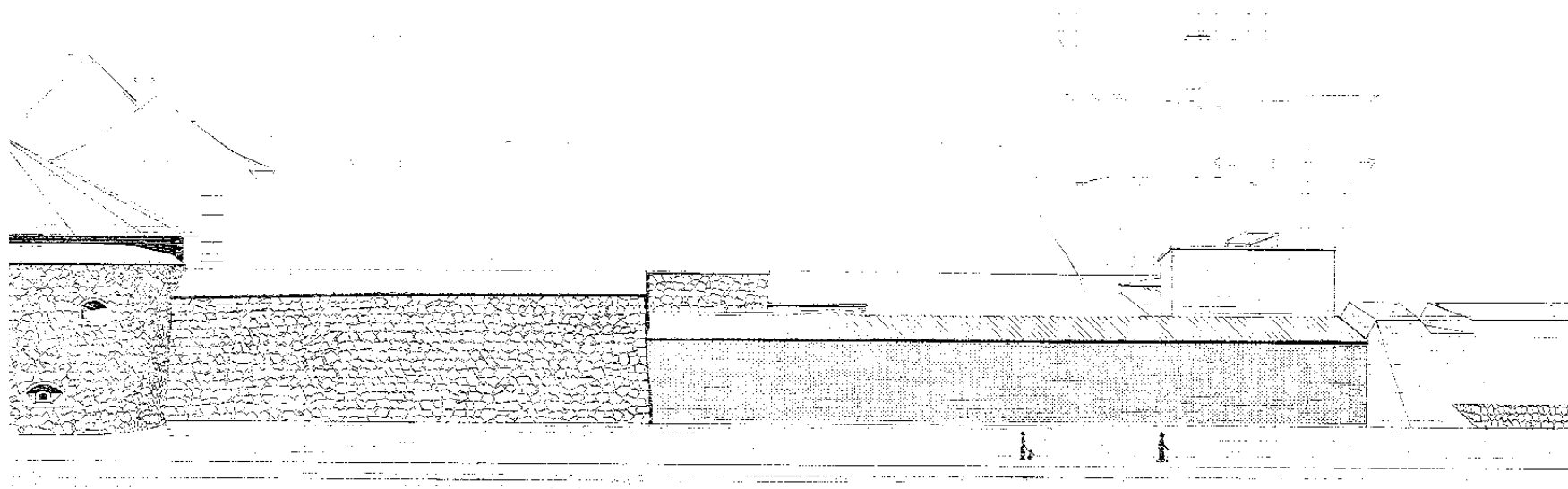
Koillisen esilinnan pihan maasto päätettiin pengertää kehämuurin esille saamiseksi.³²¹ Tämä edellytti arkeologisten kaivausten laajentamista 1970-luvulla esilinnan pihan keski- ja itäosiin. Kehämuurin konservointisuunnitelmat perustuivat keskiaikaisen ja 1500-luvun osien säilyttämiseen. Suunnittelun lähtökohtana oli osoittaa keskiaikaisen kehämuurin alkuperäinen korkeus laudasta rakennetulla seinällä tai vaihtoehtoisesti suojata alkuperäiset muurinosat palauttamalla 1800-luvulla muurattu suojamuuri.³²²

Hämeen linnan neuvottelukunta päätyi keskiaikaisen kehämuurin säilyttämiseksi rakentamaan sen pohjoisosan suojamuurin, joka oli tiiliverhottu ja itäosan kehämuuria matalampi. Näin saatiin parhaiten osoitettua alkuperäisten säilyneiden muurinosien keskinäinen materiaali- ja korkeussuhde.³²³ Korjaustöiden rakennesuunnittelusta vastasi Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Suojamuuri oli 45 metriä pitkä teräsbetoninen tukimuuri, johon tehtiin betonin lämpölaajentumisen vuoksi liikuntasaumojä. Tiilirevetoinnissa oli oltava liikuntasaumot yhtä tiheästi kuin tukimuurissakin, koska se liikkui tukimuurin kanssa, vaikka tiilen lämpölaajentuminen on pienempi kuin betonin.³²⁴ Betonitukimuurin valutyöt saatiin valmiiksi keväällä 1980.³²⁵

Tiilimuuraus päätettiin tehdä yhden kiven muurauksena vanhoista umpitiilistä käyttäen kahden kiven juoksulimitystä ja muurausmenttiä. Laastisaumat tehtiin tasasaumoina. Liikuntasauvan molemmille puolille muurattiin joka toiseen tiiliriviin kokotiili. Vierekkäiset puolenkiven muuraukset sidottiin toisiinsa betonimuuriin jätetyillä ruostumattomilla teräslangoilla. Alimmaiseen tiiliriviin päätettiin jättää pystysaumojä auki vedenpoiston järjestämiseksi. Betonisokkelin korkeus oli työohjeen mukaan 30 cm maan pinnasta.³²⁶ Betonitukimuurin tiiliverhouksen muuraaminen aloitettiin maaliskuussa 1981. Tiilet saatiin ojennuslaitoksen pohjoispuolelta puretusta vankilan muurista.³²⁷ Uuden suojamuurin

Arkkitehti Wickbergin esitys raunioituneesta koillisesta kehämuurista, jonka suojaamiseksi on tehty vain katteet. Kehämuurin julkisivu toteutettiin alla olevan vuoden 1982 suunnitelman mukaan. Lopulliseen suunnitelmaan tehtiin muutoksia ainoastaan kehämuurin liittymisestä bastioniin. N. E. Wickbergin piirustukset vuodelta 1978 ja 1982, MVA KYP109220804 ja KYP109220863.

Tykkitorni

Koillinen kehämuuri ja 1500-luvun lopun kivimuuri

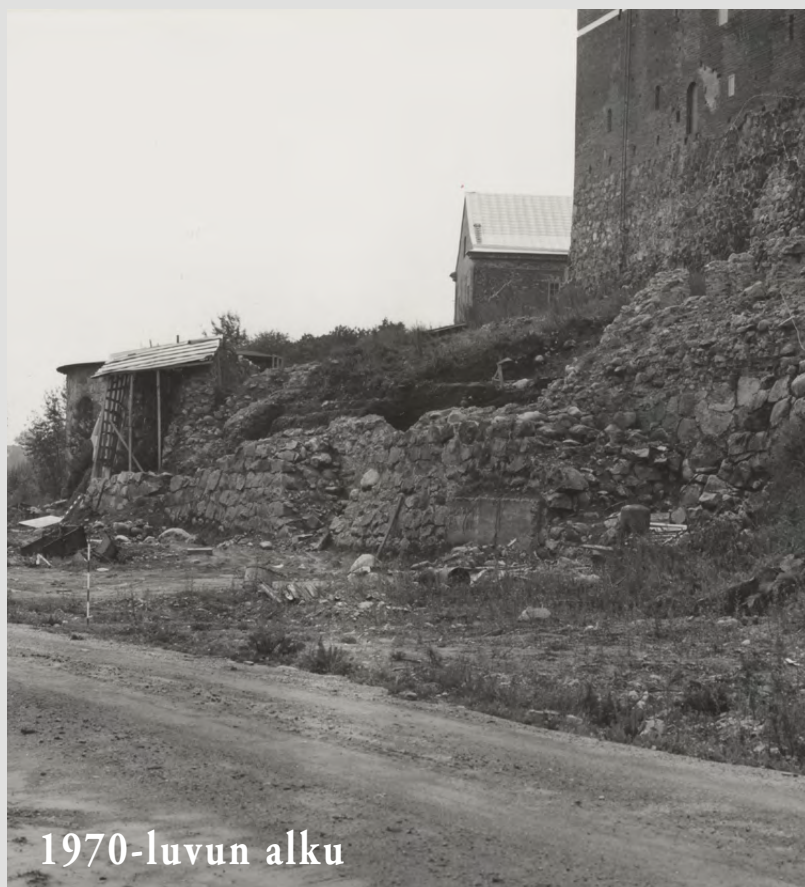
Koillinen kehämuuri ja 1980-luvun suojamuuri

selkävarustus

1907

58

1970-luvun alku

Kehämuurin itäosan tueksi muurattiin tiilirakenteiset kontreforit ilmeisesti aivan 1800-luvun lopulla. Vuoden 1907 kuvassa on tykkitornin edessä uusi vankilan aitamuuri, joka jatkuu esilinnan pihalle. Kuvan oikeassa laidassa näkyy 1800-luvun lopulla kehämuurin pohjoisosan eteen tehty kivinen tukimuuri. Kun 1800-luvun korjausmuuraukset ja kontreforit purettiin 1970-luvun lopulla, paljastui niiden alta raunioitunut muuri. Sen pohjoisosan tueksi tehtiin betoninen suojamuuri vuonna 1980. Muuri sai myöhemmin tiiliverhouksen, johon käytettiin vankilan aitamuurista purettuja tiiliä. Itäosan kehämuuri lujitettiin syvätäytöllä vuonna 1987. Valokuvat MVA RHOHL124737, RHOHL6809, RHOHL7656 ja RHOHL8984.

1980

1987

taakse jäi kokonaan kehämuurin pohjoisosan julkisivu. Esilinnan pihanpuoleisen osan suojaksi tehtiin puurakenne tervatusta laudasta.

Muurinkorjauksia ohjeisti vuonna 1980 Museoviraston työpäällikkö Matti Raatikainen. Muurien ulkonäkö oli vuosisatojen aikana saanut rauniomaisen luonteen. Korjaustoimenpiteet tuli suunnitella niin, ettei rakenteellinen korjaus aseta vaatimuksia ulkonäölle ja muuta valumuurin alkuperäistä rakennetta, eikä estä tulevia korjauksia. Suositeltavaa oli käyttää luonnollisia materiaaleja. Kivimuurin harjat ja ulokkeet oli suojattava ja muurin tausta sekä pohja salaojitettava, jotta vesi ei pääse muurin rakenteisiin. Muurin tuli kuivua vähintään vuoden verran ennen korjauksia. Massiivisen valumuurin korjauksissa oli otettava huomioon, että muuriin muodostuneiden jännitysten tuli päästä korjausten jälkeen purkautumaan.³²⁸

Keskiaikaisen kehämuurin perustusten lujittamisen ja tukirakenteiden suunnittelu aloitettiin vuonna 1977. Periaatteena oli, että perustusten vahvistaminen ja muurin entistäminen ei saa aiheuttaa muutoksia kehämuurin ulkonäköön.³²⁹ Danskeritornin ja tykkitorin välissä oleva rantamuri jätettiin toistaiseksi korjausten ulkopuolelle, koska rakenteelliset seikat eivät edellyttäneet 1500-luvulla tehdyn kehämuurin revetöinnin lujittamista.³³⁰ Betonisen suojamuurin anturat oli tarkoitus ulottaa kantavaan moreeniin asti. Moreenin yläpuolelle jääneet anturat piti tukea moreeniin asti ulottuvilla, betonilla täytetyillä kaivonrenkailla.³³¹

Ennen korjaustöiden aloittamista 1800-luvun lopulla rakennettu tukimuri purettiin kokonaan pois.³³² Itäosan 1500-luvun kivirevetöinnin sisustaan valettiin betonia siten, että uudelle, myöhemmin tehtävälle revetöinnille jäi riittävästi tilaa rannan puolelle. Säilynyt osa kivirevetöinnistä tuettiin.³³³ Itäosan kehämuurin rannanpuoleista kivimuuria alettiin korjata syyskuussa 1981. Ensimmäiseksi korjattiin uuden tiilimuurin ja vanhan kivimuurin yhtymäkohta. Kivimuuria jouduttiin jonkin verran korottamaan ja osittain muuraamaan kokonaan

Kehämuurin suojakatteen puurakenteet tehtiin esilinnan pihan puolella betoniperustusten varaan. Suojarakenteen sisätilaa käytetään tiilivarastona. Valokuva vuodelta 1984, MVA RHOHL8866.

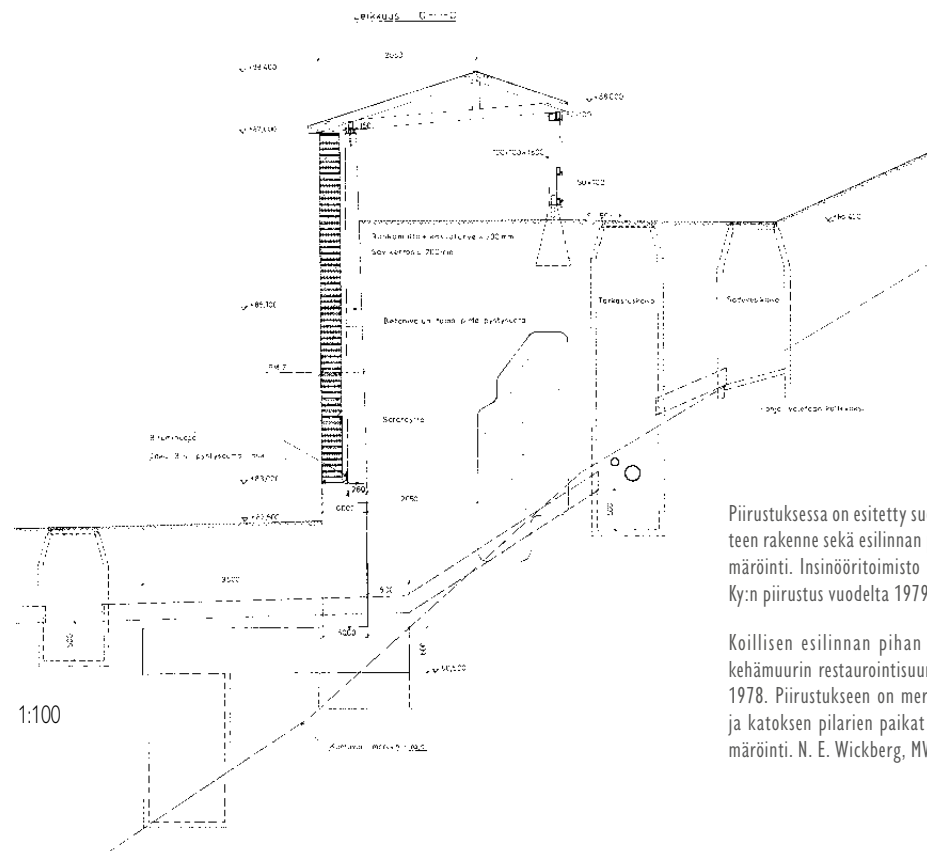

Suojamuurin ja -katoksen väliin jäi tyhjä tila. Kuvassa oikealla on danskeritornin tiilirakenteinen suojamuri. Kuva vuodelta 1984, MVA RHOHL8867.

uudelleen.³³⁴ Se piti myös saumata uudelleen. Keskiaikaisen kehämuurin ja rantamuurin korjaustyöt saatiin valmiiksi keväällä 1982 lukuun ottamatta tykkitorniin liittyvää osaa, jonka korjaukset tehtiin seuraavana keväänä.³³⁵

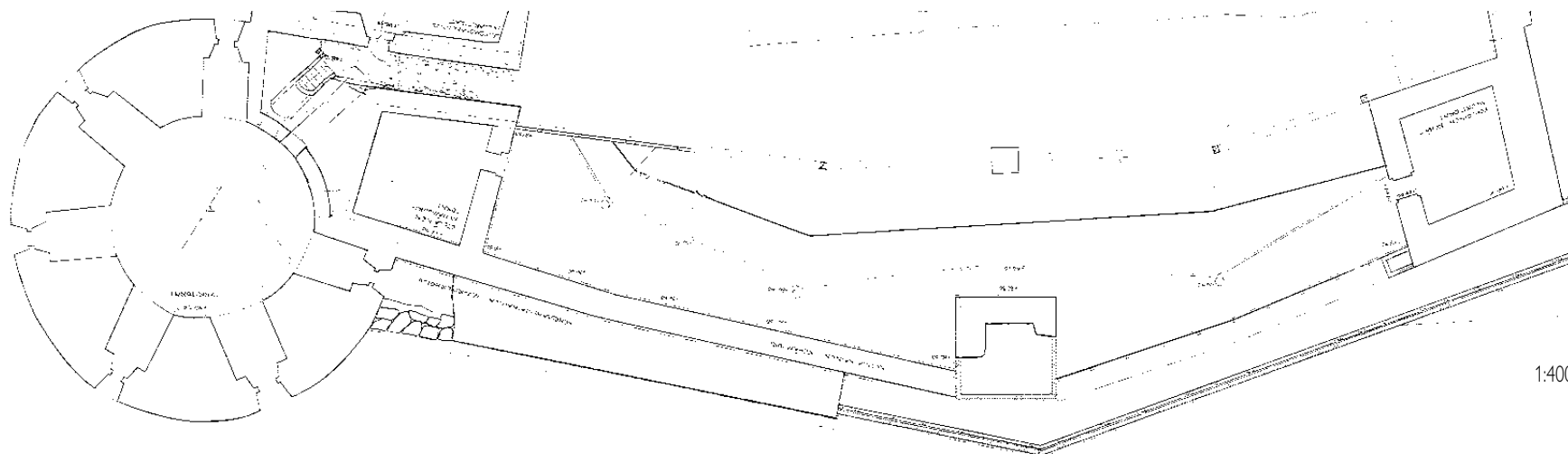
Esilinnan pihan puolelta kehämuuri siistittiin ja saumauksesta korjattiin vain välttämätön. Rannanpuoleisten pullistumien kohdalta muuri muurattiin uudelleen. Muuten muuri päätettiin syvätäyttää. Työ oli merkitty vielä vuoden 1988 työohjelmaan.³³⁶ Työpäällikkö Raatikainen esitti vuonna 1981, että kalkin käytöstä laastin sideaineena luovutaan ja siirrytään käyttämään pääasiassa Parmu-sementtilaastia.³³⁷

Kehämuuri suojattiin väliaikaisella katoksella vuonna 1978, jotta ympärivuotinen työskentely muurilla olisi mahdollista.³³⁸ Kehämuurin harjan päälle rakennettiin 1980-luvun alussa arkkitehti Wickbergin ja Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n suunnittelema puurakenteinen kate, joka päällystettiin galvanoidulla pellillä. Eri tasoilla olleen muurinharjan kate oli kaksilapainen ja vain muutamissa kohdissa yksilapainen.³³⁹ Muurikatoksen puurakenteet päätettiin tervata.³⁴⁰

Piirustuksessa on esitetty suojamuurin ja -kateen rakenne sekä esilinnan pihan sadevesiviemärinti. Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n piirustus vuodelta 1979. MVA RAK250.

Koillisen esilinnan pihan ja keskiaikaisen kehämuurin restaurointisuunnitelma vuodelta 1978. Piirustukseen on merkitty suojamuurit ja katoksen pilarien paikat sekä sadevesiviemärinti. N. E. Wickberg, MVA KYP109220762.

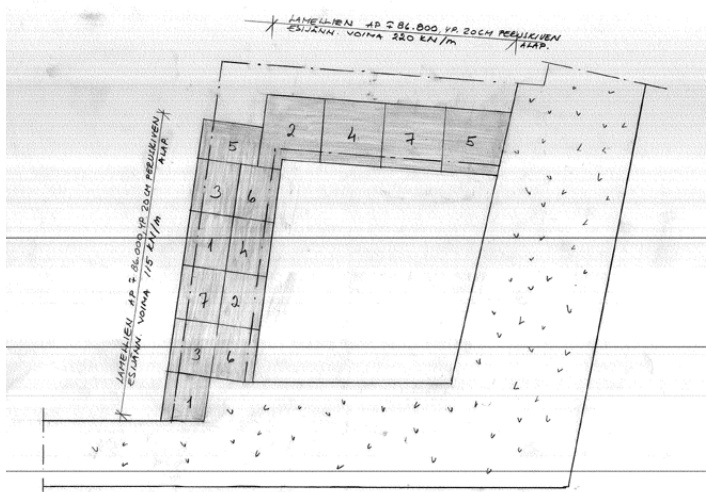
Pohjoinen kehämuuritorni

1960-luvun alussa esiin kaivettu pohjoinen kehämuuritorni (16.9) suojattiin väliaikaisella rakennelmalla, jonka kate uusittiin ja rakennelmaa paikattiin vuonna 1975.³⁴¹ Tornin ydinosa ja kivimuurit olivat 1970-luvun lopulla hyväkuntoisia, mutta aukkojen pielet olivat pahasti halkeilleet ja tiiliosat vaurioituneet.³⁴² Kehämuuritorni on arkkitehtonisesti ja linnoitusteknisesti osa kehämuurin järvenpuoleista julkisivua, mikä oli sen konservoinnissa otettava huomioon. Itäisen tykkitornin korottaminen edellytti periaatteessa myös muiden kehämuuriin liittyneiden tornien korottamista.³⁴³ Siitä päätettiin kuitenkin luopua. Tavoitteena oli säilyneiden fragmenttien konservoiminen ja tornin kattaminen.³⁴⁴

Pohjoisen kehämuuritornin alkuperäiset perustukset olivat 1,5 metriä suunnitellun ranta-alueen yläpuolella, minkä vuoksi ne vaativat lujittamista. Ennen perustustöitä korjattiin tornin seinä.³⁴⁵ Kehämuuritornin kahden seinän perustukset lujitettiin betonilamelleilla.³⁴⁶ Vuonna 1983 aloitettiin kivistä muuratun tornin täydennysmuuraukset, jotka tehtiin tiilestä.³⁴⁷ Koillisen esilinnan pihan puoleinen julkisivu muurattiin juoksulimityksellä ja kehämuuriin kuuluvat tornin sisäosat munkkilimityksellä. Täydennysmuurausten periaateratkaisuja ei ole kirjattu pöytäkirjoihin, mutta munkkilimityksellä osoitettiin keskiaikaisen kehämuurin sijaintia ja korkeutta. Tornin julkisivun tiilimuuraus erottui selvästi alkuperäisestä kivimuurauksesta ja keskiaikaisesta tiilimuurauksesta. Ainoastaan umpeenmuuratun ikkuna-aukon paikka osoitettiin seinäpinnasta sisennetyllä munkkilimityksellä.

Kehämuuritornin puiset kattorakenteet on tuettu kivimuuriin. Sen taustalla on keskiaikaista kehämuuria jäljittelevä tiilimuuri. Valokuva vuodelta 1984, MVA RHOHL8856.

Kehämuuritornin perustusten lujittamissuunnitelma vuodelta 1982. Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky RAK286, Ramboll Finland Oy.

Pohjoinen kehämuuri katettiin ja suojattiin 1960-luvulla väliaikaisella rakennelmalla, joka poistettiin 1970-luvulla. Torni on säilynyt 1980-luvun restauroinnin aikaisessa asussaan. Kehämuuritornin täydennysmuuraukset erottuvat alkuperäisestä kivimuurauksesta. Oviaukon pielessä on säilynyt vain vähän alkuperäistä. Ikkuna-aukko on muurattu umpeen. Rannanpuoleisella ja kehämuurin takana näkyvällä tiilimuurauksella havainnollistettiin keskiaikaisen kehämuurin korkeutta. Kuvat vuodelta 1964, 1978 ja 1984, MVA RHOHL2538, P. O. Welin RHOHL124524 ja RHOHL8855.

Danskeritornin konservointi valmistui vuonna 1984. Säilyneiden muurien ympärille tehtiin tiilinen suojamuuraus ja torni sai pulpettikaton. MVA RHOHL8861.

Danskeritornin suojamuuri kätkee sisäänsä alkuperäiset tiilimuurit. Valokuva vuodelta 1984. MVA RHOHL8862.

Esiin kaivettu itäisen kehämuuritornin luoteisseinä vuonna 1980. MVA RHOHL7635.

Kehämuuritornin luoteisseinää täydennettiin kivimuurauksella. Torni täytettiin maalla ja sen päälle tehtiin pihakiveys. Sen seinämuurien paikat merkittiin pihakiveykseen lohkoilla kivillä.

Danskeritorni ja itäinen kehämuuritorni

Kehämuurin taitteen kohdalta esiin kaivetun danskeritornin (16.10) jäännökset olivat niin huonokuntoisia, että tornin korottamisesta luovuttiin. Säilyneet muurit piti kattaa ja konservoida sekä niiden ympärille tehdä suojamuuraus.³⁴⁸ Tornin konservoinnissa päätettiin käyttää keskiaikaista kokoa olevia tiiliä. Suojamuuri muurattiin munkkilimityksellä.³⁴⁹ Alkuperäinen muuri jäi korotetun suojamuurauksen sisälle. Esilinnan pihan puolelle näkyviin jäi vain vähän alkuperäistä tiilimuuria. Tornin suojaksi rakennettiin puurakenteinen pulpettikatto, joka katettiin pellillä.³⁵⁰ Tornin sisätilaan on nykyisin kulku kehämuurin puurakenteisen suojarakenteen kautta, mutta yleisöllä ei ole pääsyä tilaan.

Itäinen kehämuuritorni (16.9) kaivettiin esiin 1970-luvun lopulla. Sen korjaus- ja konservointiperiaatteista ei ole juurikaan säilynyt mainintoja. Tornin pohja täytettiin maalla ja neuvottelukunnan työjaoksen ehdotuksesta maatayte päällystettiin mukulakiveyksellä.³⁵¹ Tykkitornin edustalle syntyi pihakiveyksen jatkeeksi terassi, johon kehämuuritornin seinämuurien paikat merkittiin lohkoilla kivillä. Terassin reunaan asennettiin arkkitehti Wickbergin suunnittelema teräskaide.³⁵² Osa kehämuuritornista jäi pyöreän tykkitornin uuden katon ja lautaseinän sisäpuolelle, jossa sen seinien paikat on merkitty muusta kiveyksestä erottuvilla kivillä. Esilinnan pihalla torni on kokonaan koillisen esilinnan pihan alla. Ainoastaan sen luoteisseinä on näkyvissä. Seinän kuorimuuria on täydennetty kivimuurauksella. Kivillä umpeenmuurattu oviaukko näkyy seinämuurissa sisennyksenä.

Tutkimusraportit Museoviraston arkisto

Vuosi	Tutkimus	Tekijä
1962	Pohjoinen kehämuuritorni, kaivaus	Knut Drake
1963	Luoteinen esilinnanpiha. Pohjoisen kehämuurin kaivaukset	M. Levola
1964	Koillinen esilinnanpiha	Eeva Maija Viljo
1964	Koillinen esilinnanpiha, kaivaus	Tuula Rautavaara
1965	Koillinen esilinnanpiha	Eeva Maija Viljo
1974	Koillisen esilinnan pihan tutkimuskaivaukset, työselitys 3/1974	Hämeen linnan neuvottelukunta
1974	Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1974	Hämeen linnan neuvottelukunta
1975	Työraportti 1/1975	Hämeen linnan neuvottelukunta
1975	Työraportti 2/1975	Hämeen linnan neuvottelukunta
1975	Työraportti 3/1975	Hämeen linnan neuvottelukunta
1975	Työraportti 4/1975	Hämeen linnan neuvottelukunta
1975	Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1975	Hämeen linnan neuvottelukunta
1976	Työraportti 1–2/1976	Hämeen linnan neuvottelukunta
1976	Työraportti 3/1976	Hämeen linnan neuvottelukunta
1976	Hämeen linna entistämistyö, työmaan toimintakertomus 1976	Hämeen linnan neuvottelukunta
1977	Työraportti 2/1977	Hämeen linnan neuvottelukunta
1977	Työraportti 3–4/1977	Hämeen linnan neuvottelukunta
1978	Tutkimusraportti itäisellä esilinnanpihalla 15.1. olevista muureista ja muurinosista	Päivi Luppi
1980	Hämeen linna neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 1.8.–5.12.1979	Mirja Kanerva, Päivi Luppi
1980b	Hämeen linna tutkimustöiden raportti ajalta 23.1.1980–19.3.1980	Mirja Kanerva, Päivi Luppi
1882c	Hämeen linna restaurointiin liittyvien tutkimustöiden raportti ajalta 1.9.–3.2.1982	Elias Härö
1984	Itäisen esilinnan pihan kaivaukset 6.6. –13.7.1984	Leena Laine
2015	Hämeen linna, tykkitornin piha, kruununleipomon itäseinä marraskuu 2015	Kari Uotila

Kaakkoinen esilinnan piha

RAKENNUSVAIHEET

Kaakkoinen kehämuuri kuuluu linnan keskiaikaiseen rakennusvaiheeseen. Tuolloin päälinnan ja kaakkoisen kehämuurin väliin muodostui 22–28 metriä leveä ja noin 56 metrin pituinen piha-alue. Kehämuurin kaakkoispuolella oli suota. Valumuurina rakennetun kehämuurin yläosa oli tiilipintainen ja sen alaosa oli kiveä. Muurin paksuus oli noin 1,5 metriä.³⁵³ Sen korkeus oli vielä 1720-luvulla lähes 13 metriä.³⁵⁴ Kehämuurin eteläosa on ollut alun perin pyöreäkulmainen. Eteläkulman vieressä oli kehämuurin kaakkoisivulla portti, josta kuljettiin esilinnaan. Alkuperäistä eteläosan kehämuriä on säilynyt noin 10 metrin pituudelta nykyisen porttitornin lattiarakenteiden alla. Tämä osa kehämurista on valmistunut todennäköisesti samaan aikaan päälinnan Kukkotornin kanssa.³⁵⁵ Päälinnan kaakkoisseinän sisäänkäyntejä suojannut kehämuuri on puolestaan rakennettu viimeistään silloin, kun nykyinen sisäänkäynti on otettu käyttöön 1400-luvulla.³⁵⁶ Kehämuriä on säilynyt kruununleipomon kaakkoisseinässä.³⁵⁷

Esilinnan eteläkulmassa kehämuuriin liittyneen porttitornin rakennusajankohdasta on erilaisia tulkintoja. Yksi oletamus on, että torni on rakennettu jo keskiajalla.³⁵⁸ Anna-Mari Vilkuna on todennut asiakirjalähteisiin viitaten, että porttitorni on muurattu vasta vuonna 1547. Tuolloin muurari Matsin johdolla rakennustöihin osallistui kesällä viisi muuraria.³⁵⁹ Arkeologisissa tutkimuksissa selvisi, että torni oli alun perin nelikulmainen. Kaksikerroksisen tornin säilyneet osat on muurattu kives-

tä. Tornin alimman kerroksen huone oli holvattu.³⁶⁰ Myös vuonna 1707 laaditussa piirustuksessa porttitorni oli nelikulmainen ja holvattu.³⁶¹ Erik Dahlbergin 1600-luvun lopun luonnoksiin perustuvissa piirustuksissa ja Hämeen linnan asemapiirustuksissa 1720-luvulta lähtien se on esitetty viisikulmaisena.³⁶²

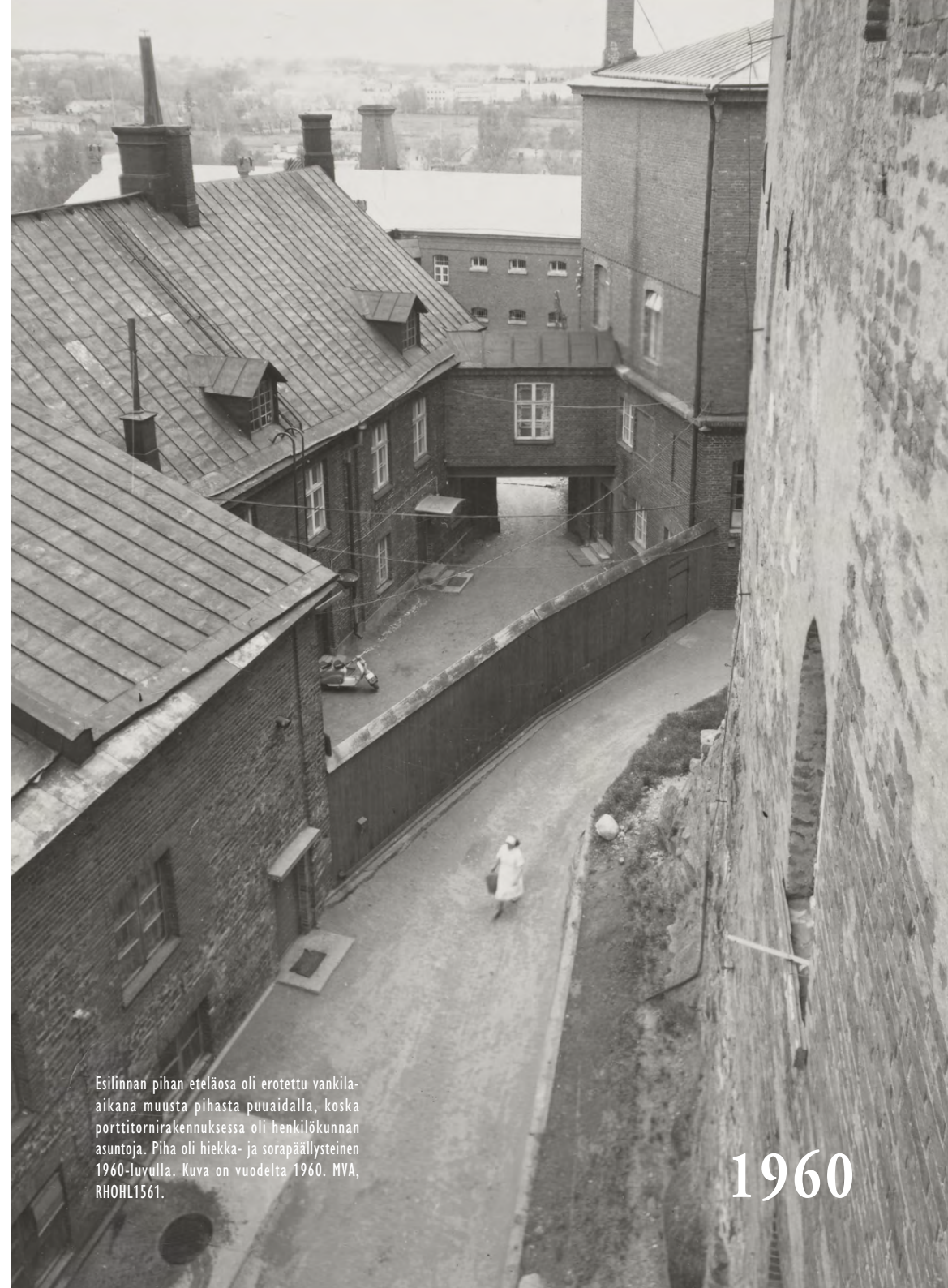
Tutkija Päivi Lupin mukaan piha oli keskiajalla kokonaan kivetty lohkotuilla kivillä. Vesien ohjaamiseksi pihalta oli kiveykseen tehty vesikouruja. Pihan pinta laski jyrkästi rantaa kohti.³⁶³ Esilinnan pihalla on mahdollisesti ollut kehämuurin vieressä kivirakennus, sillä muurin keskivaiheilta on löytynyt poikittaismuurin jäännökset, jotka jatkuivat kruununleipomon leivinuunin perustusten alle.³⁶⁴ Ison vihan aikaan esilinnan pihalla oli kaksi pirttiä vangeille.³⁶⁵ Kehämuurin vieressä oli 1720-luvun alussa puurakennus vangeille ja aittoja, jotka venäläiset olivat siirtäneet maaseudulta.³⁶⁶ Puurakennuksista jäljellä oli 1720-luvun lopulla enää pieni aitta itäisen kehämuuritornin vieressä.³⁶⁷

Esilinnan pihalle valmistui kaksikerroksinen kruununleipomo 1740-luvulla. Sen alakerrassa oli kuusi leivinuunia ja yläkerrassa tynnyriholvattu kuivatusullakko.³⁶⁸ Rakennuksen kaakkoisena rakennettiin vanhan kehämuurin päälle. Muut seinät tehtiin esilinnan pihalle tuotujen täyttömaiden päälle.³⁶⁹ Seinien rakentamiseen käytettiin itäisen tykkitornin viereisestä kehämurista ja fatabuuritornista purettuja tiiliä.³⁷⁰ Leipomon viereen valmistui vuonna 1783 kaksikerroksinen päävartio, joka

rakennettiin osittain myös keskiaikaisen kehämuurin päälle. Kehämuuria jouduttiin tämän vuoksi madaltamaan sekä rakennuspaikkaa tasaamaan täyttömaalla ja poistamalla länsipäädyn maakumpare.³⁷¹ Päävartiorakennuksen eteläkulma muurattiin porttitornin päälle.³⁷² Kehämuuria on säilynyt nykyisen porttitornirakennuksen lattiarakenteiden alla ja kruununleipomom kaupungin puoleisessa seinässä sekä mahdollisesti leipomorakennuksen uuninperustusten alla.³⁷³

Hämeen linna muutettiin vankilaksi. Kruununleipomom tilat jaettiin 1840-luvulla vielä venäläisen varuskunnan, kruununvankilan sekä työ- ja ojennuslaitoksen kesken. Leipomo jäi kokonaan vankilan käyttöön vuonna 1869. Rakennuksessa sijaitsi sairaala ja keittiö.³⁷⁴ Porttitornirakennukseen eli entisen päävartion ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin 1840-luvulla konttori ja asunto ojennuslaitoksen esimiehelle. Toisessa kerroksessa oli asunto linnan esimiehelle.³⁷⁵ 1880-luvulla sijaitsi johtajan asunto toisessa kerroksessa ja vahtimestarin asunto ensimmäisessä kerroksessa.³⁷⁶ Porttitornirakennuksen ja läntisen kehämuurin väliin valmistui vuonna 1886 yhdyskäytävä.³⁷⁷ Vankilatoiminta päättyi kehämuurirakennuksissa vuonna 1972.³⁷⁸

Restauroidintöiden yhteydessä pihalle kaivettiin vuonna 1969 putki-kaivanto, jonne asennettiin lämpö-, vesi- ja viemäriputket. Ne kulkevat ilmeisesti betonisessa putkikanaalissa leipomom edustalla.³⁷⁹ Leipomomoon tehtiin vuosina 1976–1977 betonilamelliperustukset lukuun ottamatta sen kaakkoisseinää. Perustuksia varten kaivettiin leipomom sisäpuolelta maata pois. Lamellien leveys oli 100–150 cm ja niiden perustamissyvyys oli noin +88.23 metriä. Kivijalkakivet, joissa ei ollut jäljellä laastia, oli tarkoitus poistaa ennen uuden anturan valamista. Muurit esijännitettiin.³⁸⁰ Rakennuksen tykkitorin puoleisen päädyn kivijalka injektointiin laastilla vuonna 1977.³⁸¹ Luoteisseinän betoniperustus päällystettiin kivillä ja vesieristettiin.³⁸² Porttitornirakennuksen seiniä lujitettiin vuonna 1980.³⁸³ Piha kivetttiin 1980-luvun lopulla mukulakivillä noin 10 cm paksun asennushiekkakerroksen varaan.³⁸⁴ Pihan korkeus on lounaisosassa noin

Esilinnan pihan eteläosa oli erotettu vankilaaikana muusta pihasta puuaidalla, koska porttitornirakennuksessa oli henkilökunnan asuntoja. Piha oli hiekka- ja sorapäälysteinen 1960-luvulla. Kuva on vuodelta 1960. MVA, RHOHL1561.

1960

Linnan kehämuurien sisäpuolelle kuljettiin kaakkoisen esilinnan pihan kautta jo keskiajalla. Nykyinen tiiliportti on rekonstruktio 1700-luvun portista, josta avautuu näkymä Vanajavedelle. Esilinnan pihalta päästiin päälinnan pihalle kaivuhuoneen kautta. Päälinnan keskiaikaisten kivimuurien tueksi tuodut kivilohkareet reunustavat pihan luoteislaitaa. Vastapäätä kohoavat 1700-luvulla rakennettujen kruununleipomon ja porttitornirakennuksen tiiliseinät. Pihaa on tasattu tuomalla paikalle täyttömaata. Alkuperäistä kaltevuutta on vielä jäljellä porttitornirakennuksen kohdalla. Mukulakiveys edustaa esilinnan pihan 1700-luvun lopun vaihetta. Keskiaikaisen kehämuurin paikka on osoitettu nykyisen portin kohdalla lohkoilla kivilaatoilla. Säteittäisesti ladottu mukulakiveys ohjaa pihan pintavedet ja syöksytorvet puolestaan katoilta valuvat vedet kivipesiin ja sadevesikäivöihin. Vankila-aikaisten betoniportaiden tilalle vaihdettiin 1980-luvulla kynnyksivet.

+91.50 metriä, keskiosassa +91.80 metriä ja koillisosassa +91.20 metriä. Kruununleipomon syöksytorvien alle lisättiin sadevesikaivot, jotka liitettiin uuteen sadevesiputkeen vuonna 2019.

ARKEOLOGISET TUTKIMUKSET

Kaakkoisen esilinnan pihan arkeologisia tutkimuksia tehtiin restaurointitöiden aikana vuosina 1955, 1968–1969 ja 1973. Päälinnan edustan vuoden 1955 kaivaukset liittyivät ilmeisesti kappelin (110) ja sen ulkomuurin tutkimuksiin. Kaivauksen laajuus oli arviolta 17 m² ja syvimmillään se ulottui 1,9 metriin.³⁸⁵ Vuonna 1968 suunniteltiin porttitornirakennuksen viereen maan alle sijoitettavaa öljysäiliötä, minkä vuoksi tutkittiin noin 13,5 m²:n laajuinen alue.³⁸⁶ Esilinnan pihalle kaivettiin vuonna 1969 neljä koekuoppaa, joista kolme sijaitsi päälinnan ja kruununleipomon välisellä alueella. Neljäs koekuoppa tehtiin porttitornirakennuksen ja läntisen kehämuurirakennuksen väliselle piha-alueelle. Nykyisen sisään-tuloportin kohdalle kaivettiin laajempi alue, jonka syvyys oli 1,25–1,50 metriä. Vuoden 1969 tutkimusten pinta-ala oli yhteensä noin 16 m².³⁸⁷ Kaivausten tarkoitusta ei tutkimuskertomuksissa mainita, mutta suurin osa niistä sijaitsi myöhemmin asennettujen vesi-, viemäri- ja lämpöputkien sekä huoltotunnelin kohdalla. Vuoden 1968 kaivauksista ei ole tallennettu löytöjä ja vuoden 1969 löytöluetteloon merkittyjä löytöjä ei pysty paikallistamaan esilinnan pihalle.

Vuonna 1973 tehtiin koeoja kruununleipomon perustusten ja esilinnan pihan maakerrosten sekä kiveysten selvittämiseksi. Koeoja ulottui kaakkoiselta esilinnan pihalta kruununleipomon kaakkoisseinän ulkopuolelle. Esilinnan pihalla koeojan laajuus oli 40 m² ja syvyys 1,8–2,0 metriä. Tutkimuksien yhteydessä otettiin maa- ja laastinäytteitä, joita ei ole ilmeisesti analysoitu.³⁸⁸ Kaivauslöydöt on talletettu Kansallismuseon kokoelmiin (KM95057:2215–2245). Pohjatutkimus Oy teki vuonna 1975 maaperätutkimuksia, jotka puolestaan liittyivät leipomon perustusten kunnon ja vaurioiden selvityksiin.³⁸⁹ Tämän jälkeen on aino-

Kruununleipomon edustalla oli vankila-aikaisen vesi- ja viemärikaivantojen välissä säilynyt kaivamatonta maata. Rakennuksen vieressä näkyy esille kaivettua pihan mukulakiveystä. Päivi Luppi 1973 MVA, RHOHL3769.

astaan valvottu vuonna 2018 kruununleipomon vierestä noin 5,5 m²:n laajuinen ja 1,2 metriä syvä alue pihan sadevesijärjestelmien uusimisen yhteydessä.³⁹⁰

Pihakiveykset

Esilinnan pihan kaivauksista paljastui ainakin kaksi eriaikaista pihakiveystä. Kruununleipomon seinän vieressä oli vuoden 1969 tutkimusten alkaessa esillä mukulakiveystä. Rakennuksen länsikulman kohdalla oli kiveyksen (pinta noin +92.10) päälle kertynyt noin 20 cm maata. Kiveyksessä oli vesikoulu, joka oli rakennuksen luoteisseinän suuntainen. Mukulakiveys (pinta noin +91.90) on ulottunut kruununleipomon ja porttitornirakennuksen kulmaukseen asti. Mukulakivet olivat halkaisijaltaan noin 10–20 cm. Kiveyksen alla oli tiilen paloja ja laastia sisältänyt hiekkakerros.³⁹¹ Porttitornirakennuksen vieressä pihakiveys

(pinta +91.00) oli tehty halkaisijaltaan noin 10–15 cm:n kivistä, joiden välit oli täytetty laastilla.³⁹² Esilinnan portin vierestä paljastui hiekka- ja sorakerroksen alta mukulakiveys (pinta +90.95). Sen pinta oli samalla tasolla, josta porttitornirakennuksen kivijalka alkoi.³⁹³ Mukulakiveys on peittänyt todennäköisesti kokonaan kaakkoisen esilinnan pihan.

Kruununleipomom luoteisseinän vieressä oli mukulakiveystä vanhempi pihakiveys, joka oli tehty 20–50 cm:n kokoisista kivistä (pinta +91.00 – +91.30). Vankila-aikaiset vesi- ja viemäriputket oli asennettu kiveyksen yläpuolelle. Kruununleipomom ja porttitornirakennuksen kulmasta paljastui myös laattakiveystä (pinta noin +91.45), jonka kivet olivat 10–50 cm halkaisijaltaan.³⁹⁴ Niin ikään porttitornirakennuksen edustalta löytyi laattamaisista kivistä tehtyä pihakiveystä (pinta +90.55 – +91.00), joka jatkui rakennuksen kivijalan alle. Kivien paksuus oli noin 20 cm. Kiveyksen päällä olleesta kulttuurimaasta löytyi mm. kaksi 1600-luvun puolivälin kuparirahaa ja liitupiipun paloja.³⁹⁵

Rakennusten perustukset

Arkeologisten tutkimusten yhteydessä saatiin tietoja rakennusten perustuksista. Keskiajalla rakennetussa päälinnassa ne levenivät alaspäin pyramidimaisesti. Kappelin suuren, umpeenmuuratun aukon kohdalla perustuskivet kuitenkin puuttuivat ja seinä jatkui suoraan alaspäin. Aukko oli muurattu samantapaisella laastilla kuin kappelin sisäseinän alaosat.³⁹⁶ Onkin esitetty ajatus, että yksi varhaisimmista päälinnan sisäänkäynneistä olisi sijainnut kaakkoisen esilinnan puolella, kappelin kohdalla.³⁹⁷

1740-luvulla valmistuneen kruununleipomom luoteisseinän kivijalka oli tehty lohkotuista kivistä, joiden halkaisijat olivat noin 50–100 cm. Maatäytön varaan muurattu kiviperustus (+90.55 – +91.10) oli metrin korkuinen.³⁹⁸ Porttitornirakennuksen kivijalka oli muurattu lohkkotuista kivistä. Sen alla oli luonnonkivistä ladottu perustus, joka oli kivijalkaa hieman leveämpi. Portin kohdalla perustukset (pohja +89.85) oli kai-

Porttitornirakennuksen edustalta paljastui vuonna 1969 laattamaisista kivistä tehtyä pihakiveystä, joka oli tehty ennen 1700-lukua. Laattakiveystä nuorempaa mukulakiveystä on esillä kuvan etualalla. Portin kohdalla tuli esiin keskiaikaisen kehämuurin kiviperustuksia. MVA RHOHL3293.

vettu perusmaahan asti.³⁹⁹ Läntisen kehämuurirakennuksen itäkulman kiviperustus oli 50 cm korkea, ja se leveni seinälinjasta noin 20 cm.⁴⁰⁰ Näiden kahden rakennuksen perustukset on tehty 1780-luvulla.⁴⁰¹

Rakenteet

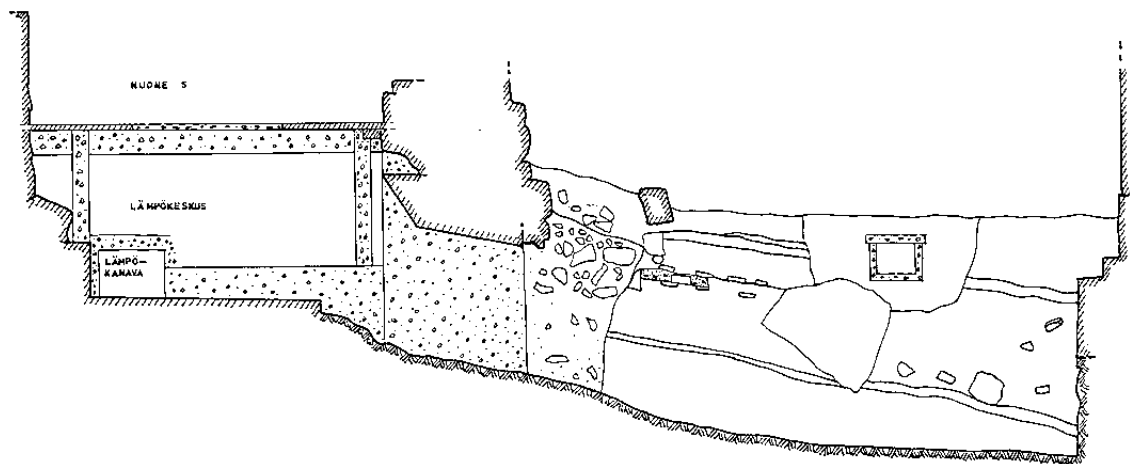
Päälinnan kaakkoisseinän viereen oli tehty suorakaiteen muotoisista kivistä pengermuuri. Sen reunassa oli betonista tehty vesikouru. Reunakiveys oli peräisin ilmeisesti 1800-luvun alkupuoliskolta. Sitä oli korjattu ja täydennetty myöhemmin.⁴⁰²

Esilinnan pihan portin pielen kohdalta saatiin esiin vanhaa tiilira-kenteista kehämuuria, jonka paksuus oli 1,40 metriä. Tiilimuuri jatkui porttitornirakennuksen kivijalan sisälle ja sitä oli säilynyt myös läntisen kehämuurirakennuksen seinän vieressä. Kehämuurin tiilet olivat kooltaan noin 32 x 16 x 9 cm. Portin kohdalta tiilimuuraus oli purettu ja jäljellä oli vain kiviperustukset (pinta +90,45).⁴⁰³ Läntisen kehämuurirakennuksen seinustan vierestä oli kehämuurin perustusta purettu paikalle tehdyn viemärin vuoksi.⁴⁰⁴

Maakerrokset

Päälinnan kaakkoisseinän vieressä, kappelin (110) ulkoseinän paikkeil-la, oli 20–30 cm:n paksuudelta turvetta ja sen alla oli soraa ja suurista luonnonkivistä tehty muuraus.⁴⁰⁵ Nämä liittyivät ilmeisesti päälinnan seinämuurin tukemiseen. Nykyisen huoltotunnelin kohdalla oli noin metrin syvyyteen asti tiilen paloja ja laastia sisältäneitä hiesua ja hiekkaa, joiden väleissä oli ohuita kulttuurimaakerroksia. Hiesu- ja hiekkakerrok-set olivat paikalle tuotua täyttömaata. Maakerroksista löytyi runsaasti eläinten luita. Perusmaa sisälsi paljon kiviä.⁴⁰⁶

Kruununleipomon edustalla pihan pintakerros (pinta + 91.50 – +92.20) oli hiekkaa ja savea sisältänyttä maata. Sen alla oli savensekainen hiekkakerros, jossa oli puulastuja, tiilimurskaa ja laastia. Kerroksesta löytyi liitupiipun paloja, pullolasia, vihreää ikkunalasiasia ja rautanauvoja.

Tämän hiekkakerroksen alta paljastui tiilimurskaa sisältänyt toinen hiekkakerros, jonka alla oli tiilen- ja laastin paloja sisältänyt täyttöhiekkakerros. Kerroksessa oli liitupiipun paloja sekä kirkasta ja vihreää ikkunalasiasia. Täyttöhiekan alla oli laastia ja tiilimurskaa sisältänyt nokikerros, joka porttitornirakennuksen kohdalla tulkittiin kulttuurimaakerrokseksi. Kerroksessa oli runsaasti eläinten luita, pullolasia, vihreää ikkunalasiasia ja keramiikkaa. Kulttuurimaakerrokset päättyivät suunnilleen samalle tasolle kuin kruununleipomon kiviperustus. Perusmaa oli savea (pinta +89.40 – +90.10).⁴⁰⁷

Kruununleipomon edustalla oli enimmäkseen vesi-, viemäri- ja kaukolämpökaivantojen täyttömaita. Kaivannot olivat suurimmaksi osaksi tuhonneet vanhat maakerrokset, joista osa oli tutkittu vuonna 1969 ja osa oli tuhoutunut jo vankila-aikana.⁴⁰⁸ Huoltotunnelin kohdalta

Maaleikkaus päälinnan ja kruununleipomon välissä kulkevan huoltokäytävän kohdalta. Vasemmassa reunassa on päälinnan kappeli ja oikeassa kruununleipomo. Päiväämätön piirustus, MVA KYP109222176.

maakerrokset on kaivettu ainakin noin kahden metrin leveydeltä +88.15 metrin tasoon asti.⁴⁰⁹ Kruununleipomom lounaisseinän vierestä on vanhat maakerrokset kaivettu pois kahden metrin leveydeltä ja noin +90.60 metrin tasoon asti.⁴¹⁰ Leipomon betoniperustuksia varten kaivettu noin metrin levyinen kuoppa oli pohjoisnurkan lähellä peitetty 1970-luvulla täyttömaalla ainakin 1,2 metrin syvyyteen (+90.00) asti.⁴¹¹

Lounaisen ja kaakkaisen esilinnan pihojen välissä kulki noin 0,5 metrin syvyydessä länsi-itäsuuntainen viemäriputki. Sen alla olleiden maakerrosten säilyneisyydestä ei ole tietoa, koska paikalle tehtyä koe-kuoppaa ei kaivettu syvemmälle.⁴¹² Porttitornirakennuksen seinän viereen oli tuotu noin 90 cm:n paksuudelta täyttömaata, joka oli hiekan- ja hiesunsekaista multaa. Täyttömaassa oli tiilen- ja laastinpaloja sekä ohuita kulttuurimaakerroksia. Täyttömaan alla oli myös ohut kerros kulttuurimaata. Sen alta paljastui kiveys, jonka alla oli vielä 10–15 cm tummaksi värjäytyneitä maata. Tämän alla oli perusmaa (hiesu), jossa

oli runsaasti erikokoisia kiviä. Kulttuurimaakerrokset sisälsivät paljon eläinten luita.⁴¹³

Esilinnan pääportin kohdalla oli mukulakiveyksen alla savensekaista soraa, joka sisälsi hiiltä ja eläinten luita. Kerroksen alla oli hiesumaata (pinta +89.85).⁴¹⁴ Läntisen kehämuurin vieressä maa oli mullansekaista soraa, jossa oli tiilen- ja laastinpaloja, hiiltä, nokea ja eläinten luita.⁴¹⁵ Savensekainen sora ja mullansekainen sora olivat ilmeisesti paikalle tuotua täyttömaata ja hiesukerros mahdollisesti perusmaata.

Kaakkaisen esilinnan pihan maakerrokset on kaivettu talotekniikka- ja sadevesikaivantojen, huoltotunnelin ja kruununleipomom sekä porttitornirakennuksen betonilamelleja varten tehtyjen kaivantojen kohdalta perusmaahan asti. Näiden ulkopuolella on todennäköisesti vielä tutkimattomia maakerroksia ja säilyneitä rakenteita. Esilinnan pihan nykyisen portin kohdalla on maan alla todennäköisesti säilynyt keskiaikaista kehämuuria.

Tutkimusraportit Museoviraston arkisto

Vuosi	Tutkimus	Tekijä
1955	Ulkopiha, kaakkoinen ulkoseinä	Antero Sinisalo
1968	Kaakkoinen esilinnan piha. Kaivaus päävartiorakennuksen luoteisseinustalla	Rainer Knapas
1969	Kaakkoinen esilinnanpiha ja ulkoisen esilinnan eteläosa	Marianne Koskimies
1969	Kaakkoinen, lounainen ja luoteinen esilinnanpiha	Ilmari Lehmusvaara
1969	Hämeen linnan korjaustyöt. Selostus vuoden 1969 töistä	-
1973	Hämeen linna, kehämuuritutkimukset 1973, leipomo/sairalarakennuksen 12.1. koekaivaus	Sinimarja Ojonen
2018	Hämeenlinna, esilinnan piha, leipomom edusta. Sadevesihankkeen perustustyön arkeologinen valvonta 26.6.2018	Janne Haarala, Kari Uotila

Yhteenveto

Tämän työn tavoitteena oli kartoittaa esilinnan pihojen arkeologinen kaivaustoiminta sekä kunnallis- ja talotekniikkaan liittyvät kaivutyöt tulevien korjaus- ja muutostöiden tarpeita varten. Selvitys koski piha-alueiden lisäksi myös läntisen kehämuurirakennuksen ensimmäistä kerrosta. Selvitysalueen laajuus oli noin 4270 m². 1970- ja 1980-lukujen tutkimuksista on vain muutamia raportteja ja dokumentointipiirustuksia. Varsinaisia kaivausalueita ei ole dokumentoitu pohjapiirustuksiin eikä niiden pinta-aloista ole juurikaan mainintoja. Tutkimuksia ja kaivauksia on tehty arviolta 2550 m²:n laajuudelta.

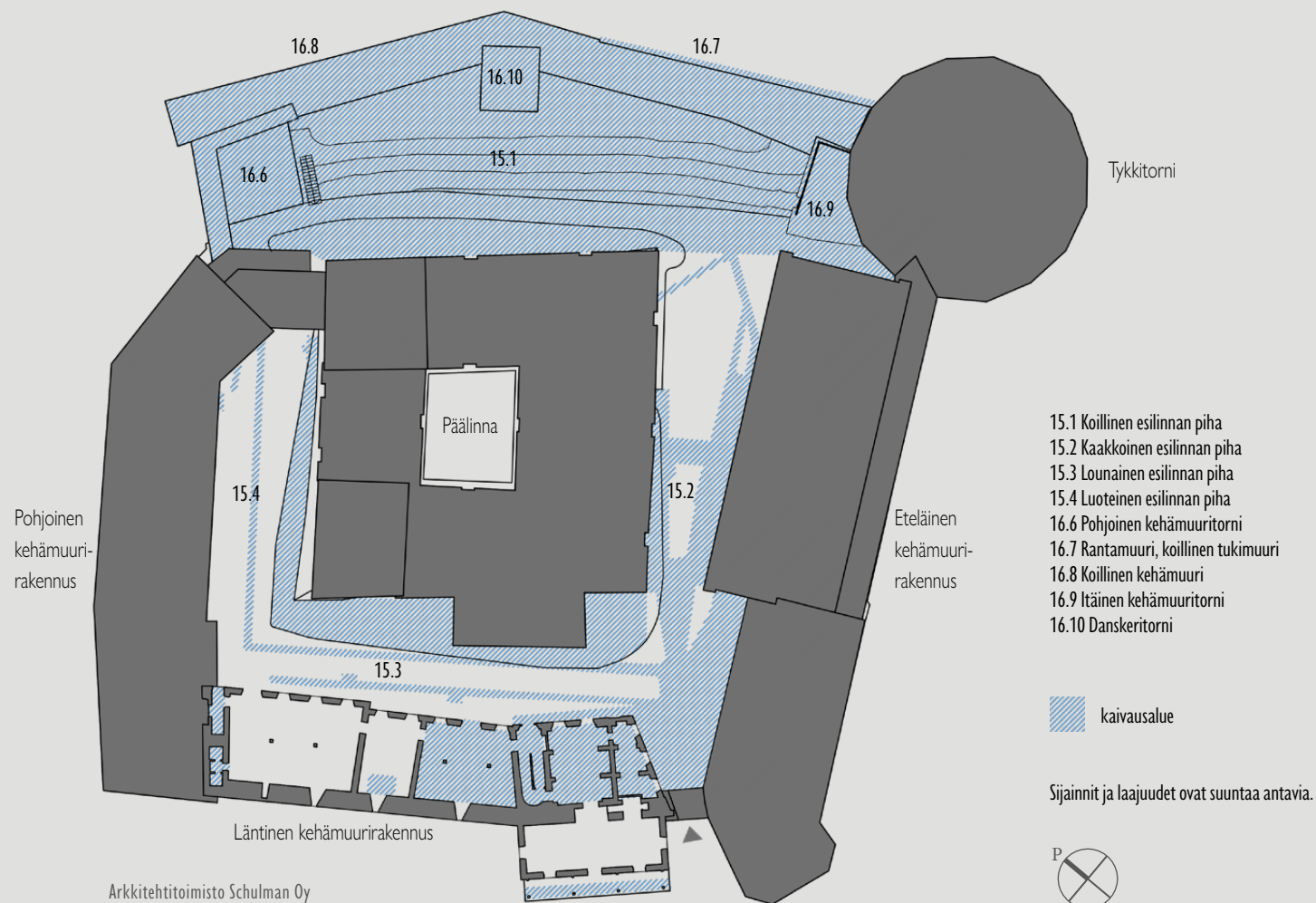
Hämeen linnan päälinnan ympärille muodostunut keskiaikainen esilinna on yhtenäistä piha-aluetta, jota ei ole erotettu muureilla. Moreenikumpareen päälle rakennetun linnan ympäristöä on tasattu ja täytetty ilmeisesti jo 1500-luvulla. Kehämuurirakennusten rakentamisen yhteydessä 1700-luvulla maastoa on muokattu sekä tasaamalla että täyttämällä. Koillinen esilinnan piha koki suurimman muutoksen 1800-luvun lopulla vankila-aikana, jolloin piha täytettiin kehämuurin korkeuteen asti. Täyttömaiden lisäksi rakennusten vierestä löytyi useita eriaikaisia laastikerroksia, jotka paksuimmillaan olivat 1,3 metriä Kukkotornin edustalla. Täyttömaakerrosten lisäksi piholla oli kulttuurimaakerroksia, mutta niiden paksuuksista on vain vähän tietoa. Lounaisen esilinnan pihalla koekuopissa havaittiin kaksi kulttuurimaakerrosta, joiden paksuudet olivat noin 10 cm. Luoteisen esilinnan pihalla oli perusmaan päällä ohut,

nokea sisältänyt maakerros. Kaakkoisen esilinnan pihalla maakerroksia oli kaivettu jo vankila-aikana vesi- ja viemärikaivantojen vuoksi. Kulttuurimaakerroksien paksuudet olivat noin 10–15 cm. Paksuimmillaan kulttuurimaakerrokset olivat koillisen esilinnan pihalla, jossa ne olivat paikoitellen jopa 80 cm paksut.

Esilinnan piha on alun perin ollut maapintainen. Lähes joka puolelta pihaa on havaintoja nokea sisältäneestä maakerroksesta moreenin päällä. Kaivauskertomuksissa käytetään perusmaasta, moreenista, nimitystä sora. Vanhin pihakiveys oli tehty lohkotuista, laattamaisista kivistä. Se on korvattu myöhemmin mukulakiveyksellä. Pihan pintavesiä on ohjattu pois maahan kaivetuilla ojilla ja kivitörmillä. Vankila-ajan lopussa piha oli hiekka- ja sorapäälysteinen. Restauroiditöiden yhteydessä 1980-luvulla piha päälylystettiin mukulakiveyksellä lukuun ottamatta koillista esilinnan pihaa.

Lounaisen, luoteisen ja kaakkoisen esilinnan pihan pinta-alasta on kaivettu noin 616 m². Tähän ei sisälly jo 1700-luvun lopulla lounaisen ja luoteisen esilinnan pihoilta kaivetut maakerrokset. Tutkimatonta aluetta on arviolta 193 m² (noin 31 %). Kaivettujen alueiden osalta on noin 480 m² laajuisella alueella vielä mahdollisesti jäljellä tutkimattomia maakerroksia ja rakenteita. Perusmaahan asti on todennäköisesti kaivettu vesi- ja viemärikaivannot sekä kaakkoisen esilinnan pihan huoltotunnelin kohta. Myös päälinnan seinien vierustat on kaivettu perusmaahan asti

ESILINNAN PIHOJEN KAIVAUSALUEET

ja osittain perusmaan pintaa syvemmällekin. Pääportin kohdalla on todennäköisesti säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita.

Koillisen esilinnan pihan maakerrokset on kaivettu perusmaahan asti ilmeisesti vain päälinnan ja eteishallin seinän vierustoilta ja pihan pohjoisosasta noin 268 m²:n laajuiselta alueelta. Muualla pihan maakerroksia ja rakenteita on mahdollisesti vielä jäljellä 703 m²:n laajuisella alueella. Esiin kaivettujen kehämuuritornien sisäpuolella on säilynyt vielä tutkimattomia rakenteita ja maakerroksia. Itäisen kehämuuritornin sisäpuolen (63 m²) rakenteet on todennäköisesti jätetty purkamatta ja peitetty maalla. Danskeritornin lattiatasoa (noin 38 m²) ei ilmeisesti kaivettu esiin 1980-luvulla. Keskiaikaisen kehämuurin pohjoisosan suojaksi rakennettiin betoninen, tiiliverhottu tukimuuri, ja sisäpuolelle lautaseinä katteineen. Itäosan keskiaikainen kehämuuri on 1500-luvun kivirevetoinnin peitossa. Muurin harja on katettu pellillä.

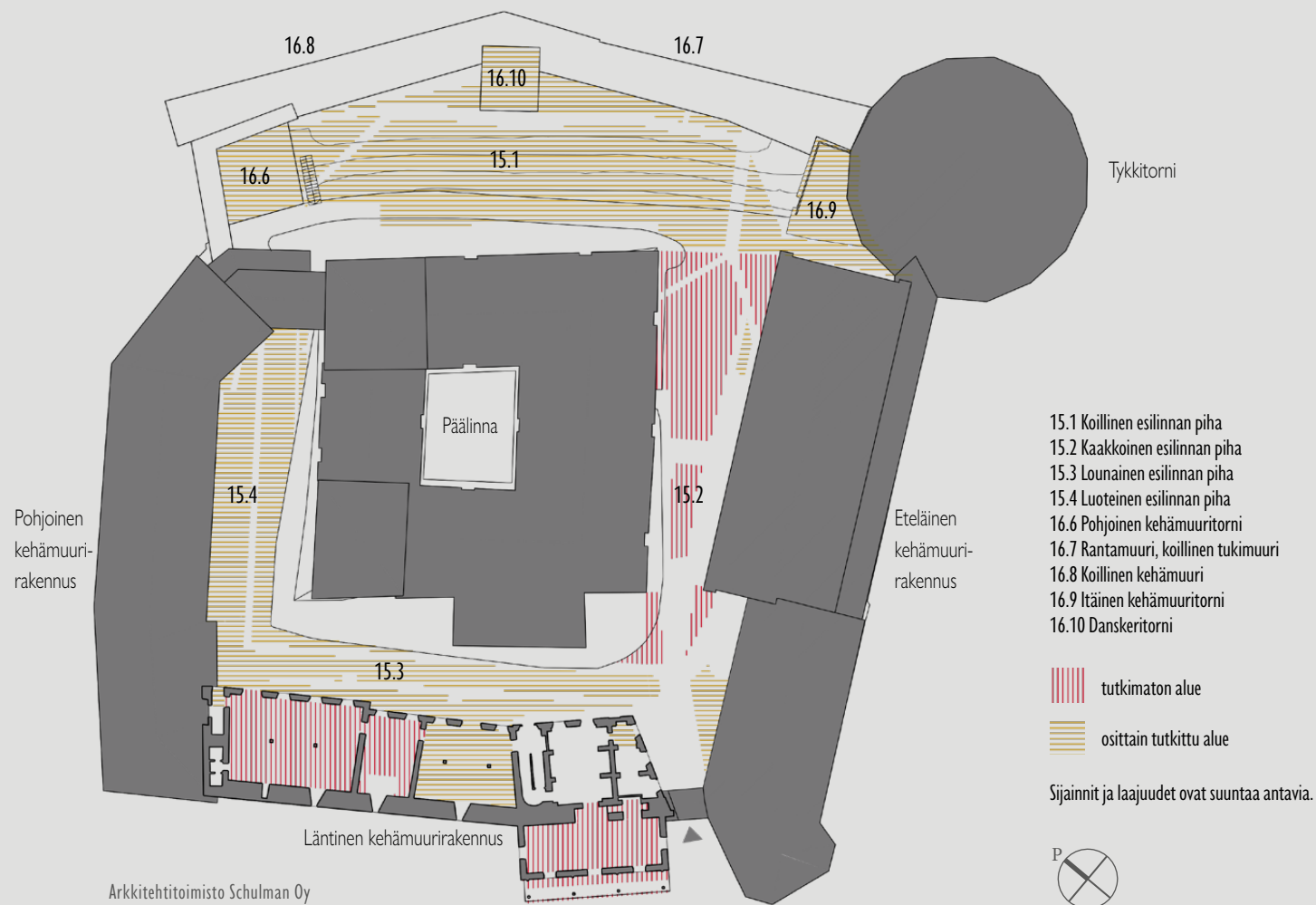
Läntinen kehämuurirakennus sijaitsee lounaisella esilinnan pihalla. Sen lounaisseinä rakennettiin 1780-luvulla keskiaikaisen kehämuurin päälle. Kehämuurin rakenteita on säilynyt rakennuksen lounaisseinän alla ja mahdollisesti sen tiilimuurausten sisällä. Rakennuksen ensimmäisen kerroksen lattiatason alapuolelta on kaivettu noin 584 m²:n laajuinen alue. Tutkimattomia alueita on säilynyt arviolta 229 m² (noin 31 %). Kaivetuilla alueilla on mahdollisesti jäljellä vielä noin 310 m²:n laajuisella alueella maakerroksia ja rakenteita. Perusmaahan asti on todennäköisesti tutkittu tilojen 146, 147, 151, 152 ja 153 lattiatason alapuoliset maakerrokset lukuun ottamatta huoneen 152 itäosaa, jossa on mahdollisesti säilynyt tutkimattomia maakerroksia ja rakenteita. Portaikon 145 välipohjan alapuolisista maakerroksista ja rakenteista on mahdollisesti säilynyt noin 2,5 m². Huoneen 148 lattian alapuolella on säilynyt noin 73,20 m²:n laajuisella alueella rakenteita ja maakerroksia, joita ei ole kaivettu perusmaahan asti. Huoneiden 149 ja 150 alkuperäiset tiililattiat ovat säilyneet, kuten myös niiden alapuoliset maakerrokset ja rakenteet lukuun ottamatta huoneen 149 alapuolelle 1840-luvulla

kaivetun kellarin (5,30 m²) kohtaa. Tilan 154 lattiarakenteiden alla on todennäköisesti säilynyt keskiaikaisen kehämuurin rakenteita. Nykyinen museokauppa (155) on sijainnut keskiaikaisen esilinnan ulkopuolella. Sen lattiarakenteiden alapuoliset maakerrokset ovat todennäköisesti säilyneet. Porraspylväikön pilarien perustuskuoppien kohdalta maakerrokset on kaivettu perusmaahan asti noin 16,20 m²:n laajuudelta. Muuten porraspylväikön alapuolella on mahdollisesti säilynyt tutkimattomia maakerroksia noin 19 m²:n laajuudelta.

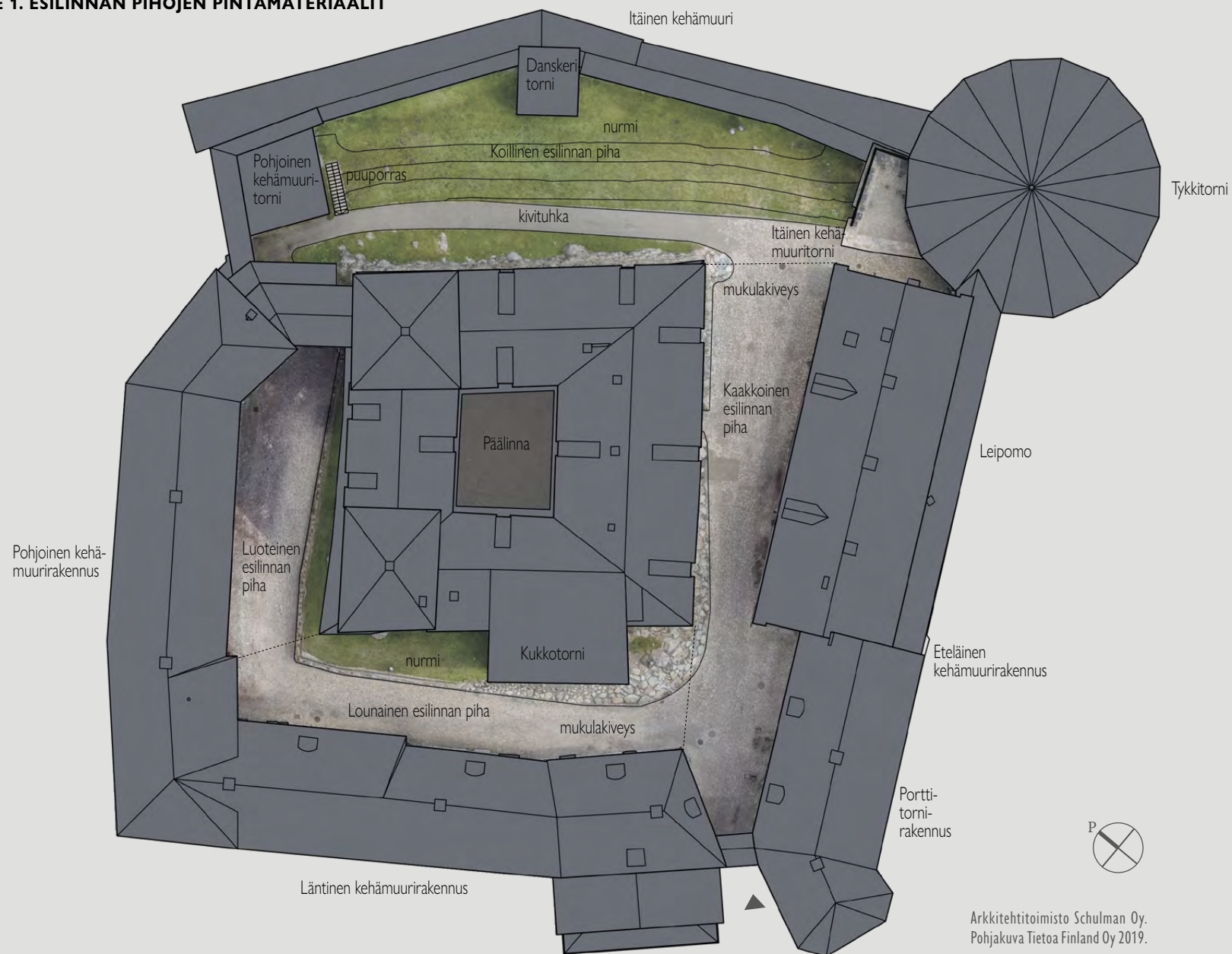
Esilinnan pihojen tutkimuksilla oli 1970- ja 1980-luvuilla kunnianhimoiset tavoitteet. Niissä huomioitiin jo luonnontieteellisten menetelmien mahdollisuudet arkeologisten tutkimusten rinnalla. Luulöytöjä tallennettiin kokoelmiin esinelöytöjen tavoin ja maanäytteitä otettiin kasvihistorian selvittämiseksi. Valitettavasti kaivausten raportointi on jäänyt kesken ja luonnontieteelliset analyysit tekemättä. Tämän vuoksi on paljon tietoa menetetty. Säilyneet esilinnan keskiaikaiset rakenteet ovat korvaamattomia lähteitä Hämeen linnan rakennusvaiheiden ja niiden ajoittamisen sekä rakennusmenetelmien ja -materiaalien tutkimuksen kannalta. Maakerrokset kätkevät sisäänsä arkistoja, joiden avulla saadaan tietoa ihmisten toiminnasta, kasvi- ja eläinhistoriasta sekä ympäristön muutoksesta. Esilinnan merkitys korostuu, koska päälinnan maakerrokset on tutkittu lähes kokonaan perusmaahan asti 1950- ja 1960-luvuilla.

Tulevissa muutos- ja parannustöissä, jotka koskevat pohjoista ja eteläistä kehämuurirakennusta on jatkossa selvittettävä kaivu- ja tutkimushistoria, kun joudutaan kajoamaan lattia- ja muurirakenteisiin tai maaperään. Kokonaan tai osittain tutkituilla alueilla on muutos- ja korjaushankkeisiin varattava aikaa ja muita resursseja tutkimuksille sekä pohdittava, mitkä alueet jätetään koskematta tulevaisuuden menetelmin tutkittavaksi.

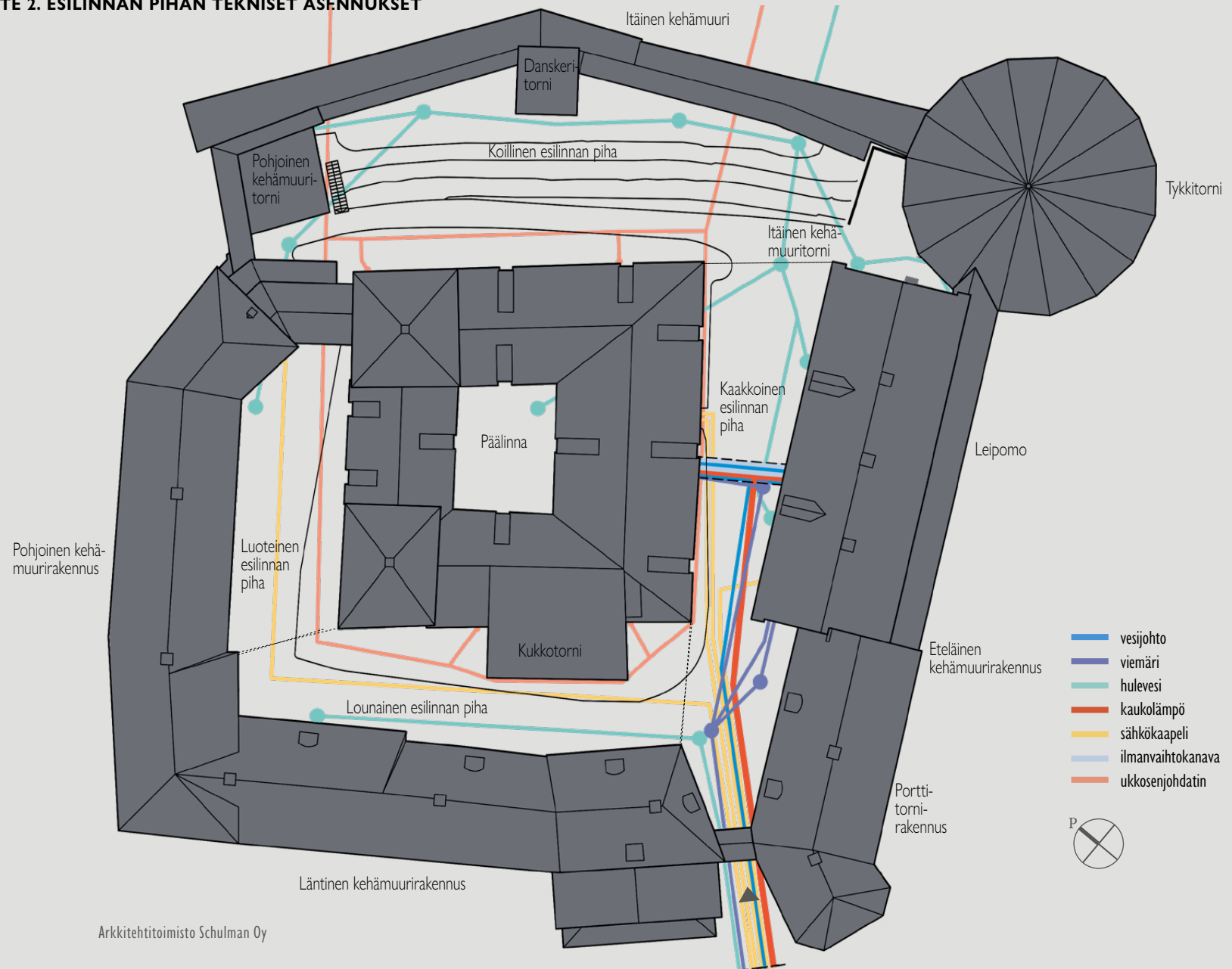
KOKONAAN TAI OSITTAIN TUTKIMATTOMAT ALUEET

LIITE 1. ESILINNAN PIHOJEN PINTAMATERIAALIT

LIITE 2. ESILINNAN PIHAN TEKNISET ASENNUKSET

LÄHDEVIITTEET

- 1 Härö 1978; Luppi 1996, 111–112; Vilkuna 1998, 89, 171.
- 2 Luppi 1980, 3–4; Ailio 1917, 166.
- 3 Luppi 1992, 4.
- 4 Luppi 1996, 118–119; Vilkuna 1998, 25; Linnoitusupseeri I. G. Ammondin linnan pohja- ja leikkauspiirustukset 1720-luvulta. Piirustusten kopiot ovat Julius Ailion teoksesta vuodelta 1917, liite III; Luppi 1980, 4.
- 5 Erik Dahlbergin luonnokset 1600-luvun lopulta, KB N354a ja KB N354b.
- 6 Luppi 1980, 4.
- 7 Luppi 1980b.
- 8 Vilkuna 1998, 175.
- 9 Luppi 1980b.
- 10 Luppi 1980, 9; Vilkuna 1998, 175, 177.
- 11 Vilkuna 1998, 64, 89.
- 12 Lilius 1989, 7.
- 13 Vilkuna 1998, 25–26.
- 14 Luppi 2000, 47.
- 15 Kanerva 1980, 12–13.
- 16 Kanerva 1980, 15–16.
- 17 Koskinen 2007, 170.
- 18 Koskinen 2007, 133, 184.
- 19 Koskinen 2007, 186.
- 20 Koskinen 2007, 240, 254, 380.
- 21 Kanerva ja Luppi 1977, 1. Pekka Koskisen tulkin mukaan rakennus valmistui todennäköisesti jo vuonna 1805. Stenius on todennut rakennuksen valmistuneen vasta Venäjän vallan aikana. Stenius 1973, 13; Koskinen 2007, 383.
- 22 Koskinen 2007, 383.
- 23 Luppi 1980, 3.
- 24 Kanerva 1980, 18–19; C. L. Engelin muutospiirustukset, KA RakH II 56M 1/13_10; Lilius 2004, 104, 107; Stenius 1974, 21–24; Kanerva ja Luppi 1977, 2.
- 25 Piirustus vuodelta 1841, KA RakH 56M 1/13_14.
- 26 Kanerva 1981, 2; Kanerva ja Luppi 1977, 2; Kanerva 1980, 20.
- 27 Piirustukset vuodelta 1896 ja 1910, MVA rariteettikokoelma 109221887 ja KA RakH 56M 1/13_36; Marttinen 2012, 91.
- 28 Luppi 1992, 11.
- 29 Asemapiirustus vuodelta 1910, KA RakH 56M 1/13_36.
- 30 Hämeen linna, entistämistyön tilannekatsaus 1974:1.
- 31 Kertomus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä v. 1970; Härö 1987b, 31.
- 32 Uotila 2015; Haarala ja Uotila 2018.
- 33 Luppi 2003, 145.
- 34 Sinisalo 1955; Drake ja Heimala 1956; Härö 1961; Drake 1962; Härö 1962; Levola 1963; Viljo 1964; Rautavaara 1964; Viljo 1966.
- 35 Knapas 1974; Kanerva ja Luppi 1974.
- 36 Luppi 1992, 14.
- 37 Kari Uotila mainitsee, että Hämeen linnan dokumentointi on puutteellista ja on suuri vaara, ettei koillisen esilinnan arkeologisen tutkimusten raportointi valmistu ja tieto katoaa. Uotila 2009, 83.
- 38 Vilkuna 1998.
- 39 Luppi 1980, Luppi 1985, Luppi 1996, Luppi 2000, Luppi 2003.
- 40 Koskinen 2007.
- 41 Kehämuurirakennusten entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys 1977; Koskinen 1974; Kanerva ja Luppi 1977; Kanerva ja Luppi 1979; Kanerva 1981.
- 42 Drake 1968; Drake 2003.
- 43 Leipomo on rakennettu erikokoisista tiilistä. Kirjallisissa lähteissä on maininta, että muuraamiseen käytettiin puretun kehämuurin tiiliä. Ojonen 1973, 17; Koskinen 1974, 3.
- 44 Härö 1980, 6; Kanerva 1978.
- 45 Hämeen linnan pyöreän tykkitornin tykkikomero eli kasematit on muurattu 1550-luvun lopulla vendiläisellä limityksellä samoin kuin päälinnan Kukkotornin 3. kerroksen seinät 1600-luvun alussa. Sinisalo 1957, 22; Drake 1968, 25.
- 46 Luppi 1992.
- 47 Onnela 2003; Lempiäinen 2009.
- 48 Hämeen linnan löytöluettelot vuosilta 1980–1982 ja 1982–1984. Vuoden 1982 kaivauksista löytynyt ns. mustasavikeramiikan pala (KM95057:805) toimitettiin termoluminesenssitutkimuksiin 17.8.1984.
- 49 Uotila 2004; Uotila ja Vilkuna 2009; Uotila 2009, 86, 92; Lempiäinen 2009, 61. Näytteidenottoraportissa vuodelta 2004 mainitaan, että makrofossiilinäytteet otettiin leipomorakennuksen ja esilinnan kellarista. Näytteidenottopaikat on merkitty kuitenkin porttitorinrakennukseen ja pohjoiseen kehämuurirakennukseen.
- 50 Katso Ojonen 1973, 1–2; Onnela 2003.
- 51 Majantie 2005; Ehrnsten 2013.
- 52 Mattila 2015, 3; Hämeenlinnan kaupungin verkkosivut korkeusjärjestelmistä ja niiden muunnoksista <https://www.hameenlinna.fi/asuminen-ja-ymparisto/kartta/>. Viitattu 19.2.2020.
- 53 Muunnettuja korkeustietoja on verrattu vuoden 2018 mittauksen ja restaurointitöiden aikaisten mittauspiirustusten lattioiden korkeus-asemiin. Ero on ollut 1–2 cm.
- 54 Piirustukset vuosilta 1976, 1979, 1984–1986, KYP109221331, KYP109221332, KYP109221511, KYP109221512, KYP109221522 ja KYP109221602.
- 55 Luppi 1992, 49; Drake 1976, 8.
- 56 Drake 2001, 215; Drake 2003, 13.
- 57 Uotila 2009, 86, 92; Helsingin yliopistossa tehty ajoitukset Hela-1591 on julkaistu Kari Uotilan artikkelissa. Näytteen nro 9 ajoitus on Bp 540± 30 (AD 1380–1440). Näytteen paikkaa ei ole dokumentoitu, ainoastaan puolusto- ja makrofossiilinäytteiden otosta on raportti. Näyte on otettu ilmeisesti lounaisen ja luoteisen kehämuurin kulmasta, pohjoisen kehämuurirakennuksen puolelta. Näytteen kalibroidut ajoitukset on esitetty epäselvästi lähdeviitteessä.
- 58 Luppi 1980, 4.
- 59 Luppi 1980, 4; Kanerva 1981, 1.
- 60 Piirustus vuodelta 1784, Kra0406D:12:044:146.
- 61 Luppi 1992, 4.
- 62 Kanerva 1981, 1; Ailio 1917, liite III.
- 63 Vilkuna 1998, 177.
- 64 Koskinen 2007, 79; Ailio 1917, liite II.
- 65 Stenius 1973, 13.
- 66 Piirustus vuodelta 1784, Kra0406D:12:044:128 ja Kra0406D:12:044:146; Koskinen 2007, 245; Luppi 1992, 30; Mirja Kanerva on todennut, että kehämuurirakennus tehtiin kehämuurin taakse. Kanerva 1981, 3.
- 67 Piirustus vuodelta 1784, Kra 0406D:12:044:146.
- 68 Vilkuna 1998, 25.
- 69 Kanerva 1981, 1; Luppi 1992, 49; Luppi 1996, 119.
- 70 Ailio 1917, 230.
- 71 Onnela 2003, 153; Lempiäinen 2009, 56.
- 72 Ailio 1917, liite III.
- 73 Linnoitusupseeri Gustav Ammondin Hämeen linnan päiväämätön asemapiirustus, Kra0406D:12:044:009; Korkama 2000, 85.
- 74 Piirustus vuodelta 1784, Kra0406D:12:044:146.
- 75 Luppi 1992, 12.
- 76 Drake ja Heimala 1956, 13–14.
- 77 Härö 1962, 66, 70; Selostus linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962; Valokuva vuodelta 1962, RHOHL1985 ja RHOHL2249.
- 78 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976; Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1976.
- 79 Valokuva vuodelta 1966, RHOHL2796; Wickbergin suunnitelmat vuodelta 1966, KYP109220162–109220163.
- 80 Härö 1982c, 1.
- 81 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1974.
- 82 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 24.4.1988.
- 83 Drake ja Heimala 1956, 11, 13; Härö 1961; Härö 1962.
- 84 Lehmusvaara 1969, 15–16.

- 85 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976; Mittauspiirustus vuodelta 1978, KYP109222844.
- 86 Drake ja Heimala 1956, 11–12.
- 87 Drake ja Heimala 1956, 11–12; Hämeen linnan löytöluettelo. Vuoden 1956 kaivauksen löydöt on luetteloitu Kansallismuseon kokoelmiin numeroille KM95057:362–380.
- 88 Härö 1962, 67–69.
- 89 Härö 1962, 68–69.
- 90 Härö 1962, 69.
- 91 Härö 1962, 69–70.
- 92 Härö 1962, 64, 67, 90.
- 93 Härö 1962, 68. Brakteaatti on yksipuoleinen hopearaha.
- 94 Selostus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962.
- 95 Härö 1962, 69.
- 96 Drake ja Heimala 1956, 13.
- 97 Härö 1962, 64; Valokuvat vuodelta 1962, RHOHL1983, RHOHL2252, RHOHL2299, RHOHL2303–2304.
- 98 Drake ja Heimala 1956, 13; Härö 1962, 64.
- 99 Härö 1962, 65.
- 100 Drake ja Heimala 1956, 13; Härö 1962, 65–66.
- 101 Drake ja Heimala 1956, 13–14; Vuoden 1956 kaivauksen löydöt on luetteloitu Kansallismuseon kokoelmiin numeroille KM95057:381–398. Vuoden 1962 tutkimuskertomuksessa ei mainita kaivausten numerotunnusta eikä löytöjä lukuun ottamatta eläinten luita.
- 102 Drake ja Heimala 1956, 14; Härö 1962, 65.
- 103 Härö 1962, 65; Selostus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962.
- 104 Härö 1961, 92–93, 99; Härö 1962, 72.
- 105 Härö 1961, 94–96, 99; Härö 1962, 73.
- 106 Härö 1961, 94–95; Härö 1962, 72–73; Selostus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962.
- 107 Härö 1961, 95.
- 108 Härö 1961, 97.
- 109 Härö 1961, 97; Härö 1962, 70, 73–74.
- 110 Härö 1962, 70; Härö 1961, 96–97.
- 111 Härö 1962, 66.
- 112 Lehmusvaara 1969, 4–5.
- 113 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976; Mittauspiirustus vuodelta 1976, KYP109222285.
- 114 Mittauspiirustus vuodelta 1978, KYP109222844.
- 115 Koskinen 2007, 186, 244; Von Arbinin linnoitussuunnitelma vuodelta 1776, Kra0406D:12:044:047.
- 116 Suunnitelmapiirustukset vuodelta 1784, Kra0406D:12:044:128 ja Kra0406D:12:044:146; Koskinen 2007, 245.
- 117 Koskinen 2007, 244, 254.
- 118 Kanerva 1981, 1–2; Koskinen 2007, 244, 251; Cedergrenin piirustus vuodelta 1793, Kra0406D:12:044:177.
- 119 Cedergrenin piirustus vuodelta 1793, Kra0406D:12:044:177.
- 120 Koskinen 2007, 254.
- 121 Marttinen 2012, 29, 32; C. L. Engelin piirustus, KA RakH II 56M 1/13_10. Henrik Lilius on ajoittanut mittauspiirustuksen vuodelle 1822. Lilius 2004, 107.
- 122 Marttinen 2012, 41; Piirustus vuodelta 1841, KA RakH 56M 1/13_14.
- 123 Kanerva 1981, 2.
- 124 Piirustukseen 1092222090:2 tehdyt rakennusvaihemerkinnät. Mittauspiirustukset vuodelta 1977, KYP109222083 ja KYP109222090.
- 125 Kanerva 1981, 2, 4.
- 126 Marttinen 2012, 83, 85. Lääninarkkitehti Alfred Cavenin pohjapiirustus vuodelta 1888.
- 127 Ekholmin pohjapiirustus ja leikkaus vuodelta 1910, KA RakH 56M 1/13_47 ja RakH 56M 1/13_45.
- 128 Hämeen linna, entistämistyön tilannekatsaus 1974:1.
- 129 Kanerva ja Luppi 1980c; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustus RAK287b vuodelta 1982; Valokuvat vuodelta 1984, RHOHL8773, RHOHL8775 ja RHOHL8776.
- 130 Kanerva ja Luppi 1981.
- 131 Härö 1982, 1; Härö 1983d; Mittauspiirustus vuodelta 1980, KYP109222045:2; Hämeen linnan pohjapiirustukset vuodelta 2019.
- 132 Härö 1986.
- 133 Tuija Väisäsen alustava raportti läntisen kehämuurirakennuksen dokumentoinnista keväällä 2020.
- 134 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1/1977; Härö 1985.
- 135 Härö 1983b; Luppi 1992, 12.
- 136 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1/1977; Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 24.1.1977; Piirustukset vuodelta 1976, KYP109222074 ja KYP109222293.
- 137 Kehämuurirakennusten entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys 1977; Kanerva 1981, 4; Wickbergin suunnitelmapiirustukset vuosilta 1977, 1981 ja 1984, KYP109220560–109220561, KYP109221151, KYP109221168, KYP109221181, KYP109221186–109221187.
- 138 Härö 1985.
- 139 Tuija Väisäsen alustava raportti läntisen kehämuurirakennuksen dokumentoinnista keväällä 2020.
- 140 Kanerva 1981, 3.
- 141 Mittauspiirustus vuodelta 1980, KYP109222048.
- 142 Ekholmin mittauspiirustus vuodelta 1910, KA RakH 56M 1/13_47.
- 143 Mittauspiirustus vuodelta 1981, KYP109222950; Härö 1982c, 1; Luppi 1992, 29.
- 144 Luppi 1992, 30.
- 145 Härö 1982c, 1; Härö 1983, 1.
- 146 Luppi 1992, 30; Valokuva vuodelta 1982, RHOHL8657.
- 147 Härö 1983, 1; Onnela 2003, 153. Jyvät lähetettiin Helsingin yliopiston kasvitieteen laitokselle. Kyseessä on ilmeisesti näyte, joka analysoitiin myöhemmin Turun yliopistossa.
- 148 Onnela 2003, 153–154.
- 149 Mittauspiirustukset vuodelta 1976 ja 1980, KYP109222102 ja KYP109222047.
- 150 Kanerva 1981, 3.
- 151 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 4.5.1983.
- 152 Härö 1983b.
- 153 Valokuvat vuodelta 1984, RHOHL8795–8796, RHOHL8797, RHOHL8799; Insinööritoimisto Risto Mäenpään loppupiirustus vuodelta 1985, KYP109221704.
- 154 Härö 1983b.
- 155 Valokuvat vuosilta 1983 ja 1984, RHOHL8632–8634, RHOHL8797–8798; Insinööritoimisto Risto Mäenpään loppupiirustus vuodelta 1985, KYP109221704.
- 156 Mittauspiirustus vuodelta 1984, KYP109222849.
- 157 Insinööritoimisto Magnus Malmbergin Ky:n rakennepiirustus RAK287b vuodelta 1982.
- 158 Härö 1982, 1; Valokuvat vuosilta 1981–1982, RHOHL8379–8384.
- 159 Valokuvat vuodelta 1983, RHOHL8478; Härö 1983d.
- 160 Härö 1984; Valokuvat vuosilta 1983–1984, RHOHL8471, RHOHL8478, RHOHL8636–8637 ja RHOHL8439–8641.
- 161 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 17.1.1984.
- 162 Kanerva 1981, 2.
- 163 Valokuvat vuodelta 1984, RHOHL8754–8755.
- 164 Ailio 1917, liite I; Lilius 1989, 7.
- 165 Ailio 1917, liite III; Kanerva ja Luppi 1980.
- 166 Ailio 1917, liite III; Luppi 1996, 109.
- 167 Ailio 1917, liite III; Hämeen linnan toimintakertomus 1975; Kanerva ja Luppi 1977, 1; Luppi 1996, 116.
- 168 Kanerva ja Luppi 1977, 1; Luppi 1980, 6; Luppi 2003, 145–146; Ailio 1917, liitteet I ja II; Vilksen 1998, 25.
- 169 Ailio 1917, liite III; Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1975; Hämeen linnan toimintakertomus 1975.

- 170 Luppi 1996, 16.
- 171 Vilkuna 1998, 161–162.
- 172 Luppi 1992, 8; Luppi 1996, 106.
- 173 Koskinen 2007, 82, 85.
- 174 Glansenstiernan piirustus vuodelta ja 1759; Kra0406D:12:044:035.
- 175 Ailio 1917, liite II; Ammondin päiväämätön piirustus 1700-luvulta, Kra0406D:12:044:009; Glansenstiernan piirustus vuodelta ja 1759; Kra0406D:12:044:035.
- 176 Ailio 1917, liite III; Korkama 2000, 85.
- 177 Kanerva ja Luppi 1977, 1; Stenius 1973, 13. Pekka Koskisen tulkin mukaan rakennus valmistui todennäköisesti jo vuonna 1805. Koskinen 2007, 383.
- 178 Luppi 1992, 12.
- 179 Luppi 1992, 32.
- 180 Stenius 1973, 36; Ekholmin piirustus vuodelta 1911, KA RakH 56M 1/13_41.
- 181 Levola 1963, 70.
- 182 Valokuvat vuodelta 1963, 1964 ja 1971, RHOHL2132, RHOHL2136, RHOHL2516, RHOHL2528 ja RHOHL5058.
- 183 Drake 1964; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustus RAK44 vuodelta 1964; Hämeen linnan korjaustyöt, kertomus vuonna 1966 suoritetuista töistä; Wickbergin suunnitelmat vuodelta 1966, KYP109220156, KYP109220159–KYP109220163; Hämeen linnan korjaustyöt, selostus vuoden 1967 töistä; Valokuvat vuosilta 1966 ja 1967; RHOHL2823, RHOHL2801 ja RHOHL2950.
- 184 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 29.9.1982; Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 7.10.1982; Wickbergin suunnitelmat vuodelta 1982; KYP109221254–KYP109221257; KYP109221261; Valokuvat vuodelta 1982 ja 1983, RHOHL8545–8549.
- 185 Hämeen linnan toimintakertomus 1976; Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976 ja 1/1977; Insinööritoimisto Magnus Malmbergin rakennepiirustus vuodelta 1977, RAK166d.
- 186 Kehämuurirakennusten entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys 1977; Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 21.1.1982; Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 29.9.1982; Härö 1982b, 2; Valokuva vuodelta 1982, RHOHL8661; Wickbergin suunnitelmapiirustus vuodelta 1982, KYP109220837.
- 187 Drake 1965.
- 188 Drake 1964; Viljo 1964, 141–142; Viljo 1966, 106; Hämeen linnan korjaustyöt, kertomus vuonna 1966 suoritetuista töistä; Lehmusvaara 1969, 15, 21.
- 189 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976.
- 190 Viljo 1966, 106–107; Lehmusvaara 1969, 15, 21.
- 191 Viljo 1966, 106; Lehmusvaara 1969, 15, 21.
- 192 Viljo 1966, 106–107.
- 193 Lehmusvaara 1969, 15, 21; Viljo 1966, 106.
- 194 Lehmusvaara 1969, 15, 21.
- 195 Viljo 164, 141.
- 196 Luppi 1996, 109.
- 197 Luppi 1996, 110; Drake 1968, 162.
- 198 Luppi 1996, 110.
- 199 Luppi 1996, 110–111.
- 200 Luppi 1996, 111.
- 201 Luppi 2003, 145; Luppi 1980, 8; Luppi 1996, 111–112.
- 202 Vilkuna 1998, 174–175; Luppi 1992, 37; Lilius 1959, 156.
- 203 Asemapiirustus vuodelta 1759, Kra0406D:12:044:035.
- 204 Luppi 1978, 5.
- 205 Stenius 1973, 2; Luppi 1996, 106.
- 206 Korkama 2000, 85.
- 207 Ailio 1917, liite III.
- 208 Koskinen; Piirustus vuosilta 1810, KA Hämeenlinna VIK7; Päiväämätön piirustus 1800-luvun alusta, KA VIK63.
- 209 Ailio 1917, 133.
- 210 Koskinen; Valokuva vuodelta 1869, HK17773.
- 211 Marttinen 2012, 30.
- 212 Asemapiirustukset vuodelta 1882 ja päiväämätön piirustus 1800-luvun lopusta, Museoviraston rareteettikokoelma 109221910 ja 109221890.
- 213 Asemapiirustus vuodelta 1910, KA RakH 56M 1/13_36.
- 214 Luppi 1992, 11; Luppi 1996, 108–109.
- 215 Alfred Cavénin piirustukseen vuodelta 1888 on merkitty palokustovaja. Piirustus Marttisen teoksesta vuodelta 2012, sivu 81. KA Hämeenlinnan keskus- ja lääninvankilan arkisto, vuosi- ja toimintakertomukset 1928–1941 Db:1.
- 216 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1974.
- 217 Levola 1963; Viljo 1964, 174.
- 218 Koskinen; Hämeen piirakennustoimiston vuosikertomukset 1876–1906, KA HMA Ca:1.
- 219 Koskinen.
- 220 Luppi 1980; Luppi 1996, 112.
- 221 Luppi 1980, 6. Kontreforeja ei ole merkitty vuosien 1896 ja 1897 asemapiirustuksiin. Ne esiintyvät vuoden 1907 valokuvassa ja vuoden 1910 asemapiirustuksessa. Hämeen linnan asemapiirustus vuodelta 1896, Museoviraston rareteettikokoelma 109221887; Hämeen linnan asemapiirustus vuodelta 1897; KA Oik. min. VAHO 1a 738; Hämeen linnan asemapiirustus vuodelta 1910, KA RakH 56M 1/13_36. Valokuva vuodelta 1907, RHOHL124737.
- 222 Levola 1963, 72.
- 223 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoksen pöytäkirja 4.6.1979; Kanerva ja Luppi 1980; Kanerva ja Luppi 1980b; Europaeus 1979c; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustukset RAK241j ja RAK250d vuosilta 1978–1980; Europaeus 1979.
- 224 Wickbergin suunnitelmat vuodelta 1982, KYP109221200, KYP109221201 ja KYP109221228. Insinööritoimisto Magnus Malmbergin rakennepiirustus vuodelta 1985, RAK322.
- 225 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirjat 15.3.1982, 12.6.1984 ja 6.9.1984; Wickbergin pihasuunnitelmat vuosilta 1984 ja 1988, KYP109221332 ja KYP109220837.
- 226 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirjat 5.9.1986 ja 13.10.1986; Wickbergin suunnitelmapiirustus vuodelta 1982, KYP109221229; Wickbergin kaidesuunnitelma vuodelta 1986, KYP109221404.
- 227 Drake 1962; Levola 1963; Viljo 1964; Rautavaara 1964; Viljo 1965; Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1974; Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportit 1–4/1975, 1–2/1976 ja 3–4/1977; Hämeen linnan löytöluettelo vuodelta 1978; Kanerva ja Luppi 1980; Härö 1982b ja 1982c; Hämeen linnan löytöluettelo vuosilta 1982–1984; Laine 1984.
- 228 Koillisen esilinnan pihan tutkimuskaivaukset, Hämeen linnan neuvottelukunnan työselitys 3/1974.
- 229 Luppi 1996b.
- 230 Uotila 2015, 7.
- 231 Drake 1962, 78.
- 232 Levola 1963, 70; Valokuva vuodelta 1963, RHOHL2381.
- 233 Hämeen linnan löytöluettelo vuosilta 1962–1964. Löytöluetteloon on merkitty löytöpaikaksi 105.
- 234 Viljo 1964; Rautavaara 1964.
- 235 Mittauspiirustus vuodelta 1964, KYP109222165.
- 236 Hämeen linnan löytöluettelot vuosilta 1962–1964 ja 1964–1973.
- 237 Viljo 1965, 173.
- 238 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 4.10.1976.
- 239 Koillisen esilinnan pihan tutkimuskaivaukset, Hämeen linnan neuvottelukunnan työselitys 3/1974.
- 240 Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1974.
- 241 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportit 1/1975, 2/1975, 3/1975; Hämeen linnan toimintakertomus 1975.
- 242 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1976; Hämeen linnan toimintakertomus 1976.
- 243 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportit 2/1977 ja 3–4/1977; Piirustus vuodelta 1977, KYP109220678.
- 244 Hämeen linnan löytöluettelo vuodelta 1978; Europaeus ja Luppi 1978.
- 245 Kanerva ja Luppi 1980.

- 246 Kanerva ja Luppi 1980b.
- 247 Härö 1982b; Hämeen linnan työmaakouksen pöytäkirja 29.9.1982; Hämeen linnan löytöluettelot vuosilta 1980–1982 ja 1982–1984.
- 248 Hämeen linnan löytöluettelo vuosilta 1982–1984. Luettelossa on löytöpaikaksi mainittu 15.1.6.
- 249 Laine 1984, 2–3; Mittauspiirustukset vuodelta 1984, KYP109222833 ja KYP109222834.
- 250 Drake 1962; Levola 1963; Päiväämätön piirustus, KYP109222944. Piirustus on julkaistu Knut Draken väitöskirjassa vuodelta 1968 sivulla 156.
- 251 Drake 1962, 79.
- 252 Levola 1963, 70–72.
- 253 Drake 1962, 79–90, 84.
- 254 Viljo 1964, 175; Hämeen linnan löytöluettelo vuosilta 1964–1973, KM95057:1964.
- 255 Rautavaara 1964, 181; Hämeen linnan löytöluettelo vuosilta 1964–1973.
- 256 Rautavaara 1964, 181–182; Mittauspiirustus vuodelta 1964, KYP109222165.
- 257 Rautavaara 1964, 183.
- 258 Viljo 1965, 173, 175.
- 259 Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1/1975 ja 2/1975.
- 260 Laine 1984, 2–5; Mittauspiirustus vuodelta 1978, KYP109222250; Mittauspiirustukset vuodelta 1984, KYP109222833 ja KYP109222834.
- 261 Uotila 2015, 7.
- 262 Järvinen 1977, 2; Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 1/1975 ja 2/1975.
- 263 Viljo 1964, 175; Mittauspiirustus vuodelta 1964, KYP109222165.
- 264 Viljo 1965, 173.
- 265 Viljo 1965, 173–174.
- 266 Vilks 1998, 26.
- 267 Voudintileissä mainitaan, että sepän paja oli kehämuurin vieressä. Vilks 1998, 26. Päivi Luppi on todennut, että paja on voinut sijaita pohjoisen kehämuuritornin ensimmäisessä kerroksessa. Luppi 1992, 37.
- 268 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 1–2/1976; Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 3.5.1976; Tomanterä 1976.
- 269 Härö 1982c, 1–2; Luppi 1992, 21; Luppi 1996, 112. Rakennetta saattaa olla peräisin vasta 1800-luvulta, sillä tiilestä holvattuja viemärinaaleita on löytynyt Linnankasarmilta vuonna 1967. Rauni Mikkolan mukaan Linnankasarmien kanaali on rakennettu viimeistään 1859. Mikkola 1967, 91. Kotkan Kymminlinnassa dokumentointiin vuonna 2004 venäläisten 1800-luvun alussa rakentamaa salaoitusjärjestelmää, johon kuului tiilestä holvattuja kanavia ja tiilirakenteinen tarkastuskaivo. Hakanpää 2004, 19–20, kartta 23.
- 270 Hämeen linnan toimintakertomus 1975; Luppi 1992, 25; Valokuvat vuodelta 1980, RHOHL7636 ja RHOHL7637.
- 271 Leivo 1963, 70.
- 272 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1975.
- 273 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 1–2/1976.
- 274 Luppi 2003, 145.
- 275 Luppi 1980, 8; Luppi 1996, 111–112; Vilks 1998, 174–175.
- 276 Luppi 1978, 1; Kanerva ja Luppi 1980.
- 277 Luppi 1992, 15; Luppi 1996, 109.
- 278 Luppi 1992, 15.
- 279 Luppi 1978, 6–8; Luppi 1992, 14–16; Luppi 2003, 146.
- 280 Drake 1962, 79–81; Luppi 1992, 15.
- 281 Luppi 1978, 7–8; Luppi 1992, 16; Luppi 1996, 110; Viljo 1964, 174–175.
- 282 Luppi 1978, 4–7; Luppi 1992, 17; Luppi 1996, 111.
- 283 Luppi 1978, 6.
- 284 Hämeen linna neuvottelukunnan työraportti 3–4/1977; Luppi 1996, 111; Mittauspiirustus vuodelta 1977, KYP109222469.
- 285 Rautavaara 1964, 182–183, 185. Aukon leveys muurin ulkoreunalla oli arviolta 80 cm.
- 286 Ailio 1917, liite III.
- 287 Erik Dahlbergin luonnokset 1600-luvun lopulta; KoB N354a.
- 288 Drake 1962, 78–81; Drake 1968, 163.
- 289 Luppi 1980, 8; Luppi 1996, 111.
- 290 Abraham Cronhjortin piirustus on Erik Dahlbergin luonnoksen pohjalta tehty vuonna 1699. Ruotsin kansalliskirjasto, KB N354a; Luppi 1996, 106.
- 291 Luppi 2000, 47–48.
- 292 Leivo 1963, 72; Luppi 1978, 3–4; Luppi 1980, 8; Luppi 1992, 17, 18.
- 293 Päiväämätön mittauspiirustus, KYP109222944; Valokuvat vuodelta 1982, RHOHL8051 ja RHOHL8052.
- 294 Drake 1962, 79–81.
- 295 Drake 1962, 80–81; Luppi 1978, 4.
- 296 Luppi 1992, 18.
- 297 Luppi 2003, 145.
- 298 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 1–2/1976; Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 6.6.1977.
- 299 Luppi 1992, 4, 17–21, 35.
- 300 Ailio 1917, liite I–II.
- 301 Drake 1963, 36–37.
- 302 Luppi 1996, 118–119.
- 303 Luppi 1978, 10; Luppi 1992, 18, 21.
- 304 Päiväämätön mittauspiirustus, KYP109222857.
- 305 Luppi 1996, 110; Päiväämätön mittauspiirustus, KYP109222930; Mittauspiirustus vuodelta 1983, KYP109222851; Valokuvat vuodelta 1980, RHOHL7618–RHOHL7620, RHOHL7623.
- 306 Valokuva vuodelta 1978, RHOHL124636; Luppi 1996, 112. Tornista on käytetty 1970-luvun piirustuksissa ja asiakirjoissa myös nimeä eteläinen kehämuuritorni.
- 307 Ailio 1917, 168, liite I.
- 308 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3–4/1977; Valokuvat vuodelta 1978 ja 1980, RHOHL12436 ja RHOHL7644–RHOHL7654.
- 309 Luppi 1980, 10; Päiväämätön mittauspiirustus, KYP109222928.
- 310 Luppi 1978, 9.
- 311 Luppi 1978, 8–9.
- 312 Luppi 1980, 10.
- 313 Luppi 1978, 9.
- 314 Ailio 1917, III.
- 315 Hämeen linnan entistämistyön tilannekatsaus 1974, 5.
- 316 Härö 1978, 2–3.
- 317 Kivistö 1954.
- 318 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3–4/1977.
- 319 Luppi 1978, 7–8; Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3–4/1977.
- 320 Hämeen linnan työryhmän pöytäkirja 5.2.1988.
- 321 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 4.10.1976.
- 322 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 13.9.1978.
- 323 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 22.11.1978; Wickbergin piirustus vuodelta 1978, KYP109220846.
- 324 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 21.5.1979; Europaeus 1980; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustus vuodelta 1980, RAK241j.
- 325 Kanerva ja Luppi 1980c, 2; Hämeen linnan työmaakouksen pöytäkirja 12.5.1980.
- 326 Europaeus 1980b; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n piirustukset vuodelta 1979 ja 1980, RAK250d ja RAK241j; Mäkiö 1917. Juoksulimitys korosti muurin luonnetta suojamuurina, mutta ilmeisesti samalla keskiaikaisen tiilirakenteisen kehämuurin merkitystä linnoituskokonaisuudessa.
- 327 Kanerva ja Luppi 1981b.

- 328 Raatikainen 1980.
- 329 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 8.8.1977; Europaeus ja Luppi 1978.
- 330 Europaeus ja Luppi 1978.
- 331 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustukset vuodelta 1978, RAK235 ja RAK236, sekä piirustus vuodelta 1980, RAK241j.
- 332 Hämeen linnan neuvottelukunnan työselitys 3/1974; Hämeen linnan neuvottelukunnan työselitys 16/1977; Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 26.10.1977; Europaeus ja Luppi 1978.
- 333 Luppi 1978, 7.
- 334 Kanerva ja Luppi 1981d.
- 335 Hämeen linna työmaakokouksen pöytäkirjat 21.1.1982, 27.1.1983 ja 10.3.1983; Härö 1982; Härö 1983b.
- 336 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 17.2.1984; Hämeen linnan työryhmän pöytäkirja 5.2.1988.
- 337 Hämeen linna työmaakokouksen pöytäkirja 21.10.1981.
- 338 Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 11.9.1978; Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 13.9.1978.
- 339 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 11.1.1981 ja 1.2.1983; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustus vuodelta 1982, RAK282; Wickbergin suunnitelmapiirustus vuodelta 1983, KYP109221274.
- 340 Hämeen linnan työjaoston pöytäkirja 24.11.1983; Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirja 2.12.1983.
- 341 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 1/1975; Valokuva vuodelta 1964; RHOHL2538.
- 342 Europaeus 1979b; Luppi 1978, 4.
- 343 Härö 1978, 3.
- 344 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoksen pöytäkirjat 20.8.1979 ja 5.9.1980.
- 345 Europaeus ja Luppi 1978.
- 346 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n piirustus vuodelta 1982, RAK286.
- 347 Härö 1983c; Härö 1983d.
- 348 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirjat 6.6.1977 ja 20.8.1979; Luppi 1978, 10; Härö 1978, 3.
- 349 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 28.4.1983.
- 350 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n piirustus vuodelta 1978, RAK242.
- 351 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 5.9.1986.
- 352 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 5.9.1986; Wickbergin suunnitelmapiirustus vuodelta 1982, KYP109221229; Wickbergin suunnitelmapiirustukset vuodelta 1986, KYP109221403 ja KYP109221404.
- 353 Luppi 1992, 22–23.
- 354 Ailio 1917, liite III.
- 355 Luppi 1996, 113, 118; Päiväämätön piirustus, KYP109222947.
- 356 Luppi 1980, 4; Luppi 1996, 114.
- 357 Luppi 1996, 112.
- 358 Gardberg 1954, 30; Drake 1976, 8; Luppi 2003, 145; Luppi 1996, 117, 119. Lupin mukaan asiakirjalähteissä mainitaan, että esilinnan eteläkulmassa oli ollut porttitori. Viitteessä hän mainitsee C. J. Gardbergin vuonna 1959 julkaistun teoksen Åbo slott under ålre Vasatiden.
- 359 Vilks 1998, 89, 171, 175.
- 360 Luppi 1996, 113, 117.
- 361 Luppi 1996, 106.
- 362 Luppi 1996, 117.
- 363 Luppi 1992, 24–25.
- 364 Luppi 1996, 114; Luppi 1992, 23.
- 365 Stenius 1973, 3.
- 366 Ailio 1917, liite III.
- 367 Ammondin päiväamäton Hämeen linnan asemapiirustus, Kra0406D.12:044:009.
- 368 Kanerva 1980, 15.
- 369 Luppi 1996, 112.
- 370 Kanerva 1980, 13; Luppi 1996, 112; Koskinen 2007, 82, 85.
- 371 Koskinen, 4; Koskinen 2007, 239, 240
- 372 Luppi 1996, 113.
- 373 Luppi 1992, 12; Luppi 1996, 112–113, 118; Päiväämätön piirustus, KYP109222947.
- 374 Kanerva 1980, 19–20.
- 375 Koskinen, 7.
- 376 Marttinen 2012, 91.
- 377 Kanerva ja Luppi 1977.
- 378 Hämeen linna, entistämistyön tilannekatsaus 1974:1.
- 379 Hämeen linnan korjaustyöt. Selostus vuoden 1969 töistä; Päiväämätön mittauspiirustus, KYP109222176.
- 380 Ojonen 1973, 22; Luppi 1996; Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 20.10.1975; Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportit 1–2/1976, 4/1976 ja 1/1977; Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky:n rakennepiirustukset vuodelta 1976 ja 1977, RAK136i ja RAK188.
- 381 Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3–4/1977.
- 382 Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirja 4.10.1977 ja 20.10.1977; Wickbergin piirustukset vuodelta 1979, n:o 77120 ja n:o 7580c.
- 383 Kanerva ja Luppi 1980e, 1.
- 384 Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirja 21.1.1982 ja 22.9.1987; Haarala ja Uotila 2018, 7; Wickbergin suunnitelmapiirustukset vuosilta 1982 ja 1983, KYP109220837, KYP109221299, KYP109221314.
- 385 Sinisalo 1955, 4.
- 386 Knapas 1968, 112.
- 387 Koskimies 1969, 27–29, 42; Lehmusvaara 1969, 12–13, 19.
- 388 Ojonen 1973, 2.
- 389 Sinisalo 1955; Knapas 1968; Koskimies 1969; Lehmusvaara 1969; Hämeen linnan neuvottelukunnan työraportti 3/1975; Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1975.
- 390 Haarala ja Uotila 2018, 2, 6.
- 391 Koskimies 1969, 28–29; Ojonen 1973, 3.
- 392 Knapas 1968, 112–113, 117.
- 393 Koskimies 1969, 31; Lehmusvaara 1969, 12, 18.
- 394 Koskimies 1969, 27–28, 39.
- 395 Lehmusvaara 1969, 14.
- 396 Sinisalo 1955, 4.
- 397 Sinisalo ja Kettunen 1955, 22.
- 398 Koskimies 1969, 29; Ojonen 1973, 7; Luppi 1996, 112.
- 399 Knapas 1968, 112–113, 117; Lehmusvaara 1969, 12.
- 400 Koskimies 1969, 30, 43.
- 401 Koskinen 2007, 239, 244.
- 402 Sinisalo 1955, 4.
- 403 Koskimies 1969, 31; Lehmusvaara 1969, 12–13.
- 404 Lehmusvaara 1969, 13.
- 405 Sinisalo 1955, 4.
- 406 Koskimies 1969, 27.
- 407 Ojonen 1973, 6–7; Mittauspiirustus vuodelta 1973, KYP109222291.
- 408 Ojonen 1973, 7; Koskimies 1969, 28–29.
- 409 Mittauspiirustus vuodelta 1973, KYP109222177.
- 410 Piirustukset vuodelta 1973, KYP109222193, KYP109222177.
- 411 Haarala ja Uotila 2018, 7.
- 412 Koskimies 1969, 30.
- 413 Knapas 1968, 112.
- 414 Lehmusvaara 1969, 12.
- 415 Lehmusvaara 1969, 13.

LÄHDELUETTELO

Arkistot

Kansallisarkisto, KA

Oikeusministeriön vankeinhoidon kartat ja piirustukset Oik. min. VAHO

Rakennushallituksen piirustukset, RakH

Venäläisen insinöörikomennuskunnan Hämeenlinnan piirustukset, ViK

Kansallisarkisto, Hämeenlinna HMA

Hämeenlinna piirirakennustoimiston vuosikertomukset 1876–1906

Museoviraston arkisto MVA

Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirjat 1971–1987

Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirjat 1971–1987

Hämeen linnan työryhmän pöytäkirjat 1988

Hämeen linnan työmaakokousten pöytäkirjat

Kulttuuriympäristön piirustuskokoelma, KYP

Rariteetikokoelma

Rakennushistorian osaston kuvakokoelma Hämeen linna, RHOHL

Historian kuvakokoelma HK

Ruotsin kansalliskirjasto (Kungliga biblioteket) KB

Piirustuskokoelma

Ruotsin sota-arkisto Kra

Ulkomaalaisten piirustusten kokoelma

Painamattomat lähteet

Drake, Knut ja Heimala, Aarne 1956: Ulkopiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1956. Museoviraston arkisto.

Drake, Knut 1962: Pohjoinen kehämuuritorni. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1962. Museoviraston arkisto.

Drake, Knut 1963: Huone 28. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1963. Museoviraston arkisto.

Drake, Knut 1964: Hämeen linnan korjaustyöt, kertomus vuonna 1964 suoritetuista töistä. Museoviraston arkisto.

Drake, Knut 1965: Hämeen linnan korjaustyöt, kertomus vuonna 1965 suoritetuista töistä. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno 1979: Hämeen linna, itäinen kehämuuri, työselostus. Insinööritoimisto Malmberg Ky 2.3.1979. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno 1979b: Hämeen linna, itäiseen kehämuuriin liittyvän pohjoisen kehämuuritornin kuntoa koskeva selvitys. Magnus Malmberg Ky 19.3.1979. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno 1979c: Hämeen linna, itäisen linnanpihan (alue 15) salaoja- ja pintavesiselostus. Magnus Malmberg Ky 17.4.1979. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno 1980: Hämeen linna, selvitys itäisen kehämuurin liikuntasuomista. Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky 19.8.1980. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno 1980b: Hämeen linna, Itäisen kehämuurin verho-
muuraus, työselostus 13.11.1980. Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Museoviraston arkisto.

Europaeus, Mauno ja Luppi, Päivi 1978: Itäisellä esipihalla ja rantamuurilla vuonna 1978 tehtävien töiden työselostus. Museoviraston arkisto.

Haarala, Janne ja Uotila, Kari 2018: Hämeenlinna, esilinnan piha, leipomon edusta. Sadevesihankkeen perustustyön arkeologinen valvonta 26.6.2018. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan korjaustyöt, kertomus vuonna 1966 suoritetuista töistä. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan korjaustyöt, selostus vuoden 1967 töistä. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan korjaukset, selostus vuoden 1969 töistä. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan löytöluettelot vuosilta 1954–1984. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunnan pöytäkirjat 26.10.1977, 11.9.1978, 13.9.1978, 22.11.1978, 21.5.1979, 20.8.1979, 5.9.1980, 7.10.1982, 4.5.1983, 17.2.1984. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunnan työjaoston pöytäkirjat 20.10.1975, 3.5.1976, 4.10.1976, 6.6.1977, 8.8.1977, 4.10.1977, 20.10.1977, 4.6.1979, 20.8.1979, 11.1.1981, 1.2.1983, 28.4.1983, 24.11.1983, 2.12.1983, 15.3.1984, 12.6.1984, 6.9.1984, 24.4.1988.

Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 1.8.–5.12.1979. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1974. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1/1975. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 2/1975. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1975. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 4/1975. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1–2/1976. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3/1976. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 2/1977. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 3–4/1977. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työselitys 3/1974. Koillisen esilinnan pihan tutkimuskaivaukset. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan neuvottelukunta, työselitys 16/1977. Itäisen kehämuurin rakennushistorialliset tutkimukset, muurin ja perustusten kunnon selvittäminen sekä ranta-alueen (25.3.) ja siihen liittyvän vesialueen täydentävät pohjatutkimukset. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan toimintakertomus vuodelta 1974. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan toimintakertomus 1975. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan toimintakertomus 1976. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan työmaakokouksen pöytäkirjat 24.1.1977, 12.5.1980, 21.10.1981, 21.1.1982, 29.9.1982, 27.1.1983, 10.3.1983, 17.1.1984, 5.9.1986, 13.10.1986, 22.9.1987. Museoviraston arkisto.

Hämeen linnan työryhmän pöytäkirja 5.2.1988. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1961: Lounainen esilinnanpiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1961. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1962: Esilinnanpiha, lounaisosa. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1962. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1978: Hämeen linnan itäisen kehämuurin konservointi. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1982: Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 5.2.1982–7.5.1982. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1982b: Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 8.5.1982–30.8.1982. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1982c: Hämeen linna, restaurointiin liittyvien tutkimustöiden raportti ajalta 1.9.–3.2.1982. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1983: Hämeen linnan neuvottelukunta, tutkimustöiden raportti ajalta 4.12.1982–4.2.1983. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1983b: Selostus Hämeen linnan tutkimustöistä ajalta 4.2.–4.5.1983. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1983c: Hämeen linnan tutkimustyöt. Selostus tutkimustöistä ajalla 4.5.–6.9.1983. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1983d: Hämeen linna, tutkimustyöt. Selostus tutkimustöistä ajalla 7.9.–2.12.1983. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1984: Selostus Hämeen linnan tutkimustöistä ajalta 2.12.1983–17.2.1984. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1985: Selostus tutkimustöistä Hämeen linnassa ajalla 15.2.–5.6.1985. Museoviraston arkisto.

Härö, Elias 1986: Selostus tutkimustöistä ajalta 25.4.–5.9.1986. Museoviraston arkisto.

Järvinen, Eero 1977: Hämeenlinna, itäinen kehämuuri ja ranta-alue, pohjatutkimusraportti 28.11.1977. Insinööritoimisto Pohjatutkimus Oy. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja 1978: Hämeen linnan leipomorakennuksen leivinuunit. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja 1981: Läntisen kehämuurirakennuksen entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1974: Hämeen linnan neuvottelukunta, työraportti 1. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1977: Pohjoisen kehämuurirakennuksen entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1979: Porttitorirakennuksen (12.2) L2-suunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1980: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 5.12.1979–23.1.1980. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1980b: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 23.1.1980–19.3.1980. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1980c: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 19.3.1980–23.4.1980. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1980e: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 18.9.1980–1.12.1980. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1981: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 2.12.1980–22.2.1981. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1981b: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 22.2.–11.5.1981. Museoviraston arkisto.

Kanerva, Mirja ja Luppi, Päivi 1981d: Hämeen linna, tutkimustöiden raportti ajalta 1.9.1981–13.11.1981. Museoviraston arkisto.

Kehämuurirakennusten entistämissuunnitelmiin liittyvä rakennushistoriallinen selvitys 7.2.1977. Museoviraston arkisto.

Kertomus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä v. 1970. Museoviraston arkisto.

Kivistö, O. E. 1954: Kertomus virkamatkasta 26.11.1954 Hämeen linnaan. Museoviraston arkisto.

Knapas, Rainer 1968: Kaakkoinen esilinnan piha. Kaivaus päävariorakennuksen luoteisseinustalla. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1968. Museoviraston arkisto.

Knapas, Rainer 1974: Kertomus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä 1973. Museoviraston arkisto.

Koskimies, Marianne 1969: Kaakkoinen esilinnanpiha ja ulkoisen esilinnan eteläosa. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1969. Museoviraston arkisto.

Koskinen, Helinä 1974: Hämeen linnan eteläinen kehämuurirakennus, rakennushistoriallinen yleisselvitys. Museoviraston arkisto.

Koskinen, Helinä: Tykkitorni ja rantavalli. Museoviraston arkisto.

Laine, Leena 1984: Itäisen esilinnan pihan kaivaukset 6.6.–13.7.1984. Museoviraston arkisto.

Lehmusvaara, Ilmari 1969: Kaakkoinen, lounainen ja luoteinen esilinnanpiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1969. Museoviraston arkisto.

Levola, M. 1963: Luoteinen esilinnan piha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1969. Museoviraston arkisto.

Lilius, Henrik 1959: Itäinen rundeli, kesällä 1959. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1959. Museoviraston arkisto.

Luppi, Päivi 1978: Tutkimusraportti itäisellä esilinnanpihalla 15.1. olevista muureista ja muuriinosaista. Museoviraston arkisto.

Luppi, Päivi 1980b: Itäisen esilinnanpihan tutkimushistoriaa. Museoviraston arkisto.

Luppi, Päivi 1992: Hämeen linnan keskiaikainen esilinna. Helsingin yliopisto.

Mattila, Timo 2015: Hämeenlinnan korkeuskiintopisteverkon käytännön tila. Insinööritoimisto. Metropolian Ammattikorkeakoulu.

Mäkiö, Erkki 2017: Hämeen linnan restaurointi 1953–1987. Restaurointien tavoitteet, periaatteet, kuvaus ja arviointi. Alennustilasta kansallismuistomeriksi. Käsikirjoitus.

Ojonen, Sinimarja 1973: Hämeen linna, kehämuuritutkimukset 1973, leipomo/sairaalarakennuksen (12.1) koekaivaus. Museoviraston arkisto.

Raatikainen, Matti 1980: Yleistä muurinkorjauksista. Museoviraston arkisto.

Rautavaara, Tuula 1964: Koillinen esilinnanpiha, kaivaus. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1964. Museoviraston arkisto.

Selostus Hämeen linnan tutkimus- ja entistämistöistä kesällä 1962. Museoviraston arkisto.

Sinisalo, Antero 1955: Ulkopiha, kaakkoinen ulkopiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1955. Museoviraston arkisto.

Sinisalo, Antero 1957: Itäinen rundeli. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1958. Museoviraston arkisto.

Sinisalo, Antero ja Kettunen, Paavo 1955: Huone 5. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1955. Museoviraston arkisto.

Tomanterä, Leena: Matkakertomus Hämeen linnaan 29.4.1976, puukatu. Museoviraston arkisto.

Uotila, Kari 2004: Hämeen linna, raportti Hämeen linnasta otetuista makrofossiili- ja dendrokronologisista näytteistä 13.–14.10.2004. Museoviraston arkisto.

Uotila, Kari 2015: Hämeen linna, tykkitornin piha, kruununleipomon itäseinä marraskuu 2015. Museoviraston arkisto.

Viljo, Eeva Maija 1964: Koillinen esilinnanpiha, kaivaus. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1964. Museoviraston arkisto.

Viljo, Eeva Maija 1965: Koillinen esilinnanpiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1965. Museoviraston arkisto.

Viljo, Eeva Maija 1966: Luoteinen esilinnanpiha. Hämeen linnan tutkimustöiden muistiinpanot vuodelta 1966. Museoviraston arkisto.

Painetut lähteet

- Ailio, Julius 1901: Hämeen linna, sen vaiheet ja sen rakennukset.
- Ailio, Julius 1917: Hämeen linnan esi- ja rakennushistoria. Hämeenlinnan kaupungin historia I osa.
- Drake, Knut 1968: Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Eine Baugeschichtliche Untersuchung. SMYA 68.
- Drake, Knut 1976: Hämeen linnan historialliset vaiheet. Tiili-lehti 1976/4. Erillispainos.
- Drake, Knut 2001: Die Bauherre der Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Castella Maris Baltici. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae V.
- Drake, Knut 2003: Häme Castle as a Subject of Research. At Home within Stone Walls: Life in the Late Medieval Häme Castle. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae VIII.
- Ehrnsten, Frida 2013: Hämeen linnan rahalöydöt. Numismaattinen aikauslehti helmikuu 1/2013.
- Gardberg, C. J. 1954: Hämeen linnan tutkimukset. Osma 1954.
- Hämeen linnan entistämistyön tilannekatsaus 1974:1. Hämeen linnan neuvottelukunta.
- Härö, Elias 1980: Tiilen historiaa Hämeen linnassa. Tiili-lehti 4/1980. Erillispainos.
- Härö, Elias 1987b: Hämeen linnan rakennushistoriaa. Arkkitehti 8/1987.
- Kanerva, Mirja 1980: Hämeen linnan kruununleipomo. Arx Tavastica 5.
- Korkama, Erkki 2000: Isoviha Hämeessä. Hämeen linna. The Castle of Häme.
- Koskinen, Pekka 2007: Hämeen linnan linnoittaminen kustavilaisella ajalla 1772–1808. Tampereen yliopisto.
- Lempiäinen, Terttu 2009: Kasvijäännetutkimuksia linnan alla – Keski-aikaisia kasvien jäänteitä Hämeen linnan kellarissa. Arx Tavastica 13.
- Lilius, Henrik 1989: Hämeenlinnan asemakaava. Tavastehus stadsplan. Arx Tavastica 8.
- Lilius, Henrik 2004: Fängelsearkitektur i Finland ca 1635–1845. Ritningar. Acta Poenologica 2:2/2004.
- Luppi, Päivi 1980: Hämeen linnan esilinna. Arx Tavastica 5.
- Luppi, Päivi 1985: Tavastehus slotts förborg. Meta 1/85.
- Luppi, Päivi 1996: Hämeen linnan esilinna alkaa hahmottua. Arx Tavastica 10.
- Luppi, Päivi 1996b: Hämeen linnan esinelöydöt ja Vanajavesi. Hämeen

linnan keskiaikaa. Seminaari Hämeen linnassa 22.11.1996. Suomen keskiajan arkeologian seura.

Luppi, Päivi 2000: Hämeen linnan esilinna. The Häme Castle outworks. Hämeen linna. The Castle of Häme.

Luppi, Päivi 2003: The Outer Bailey of Häme Castle. At Home within Stone Walls: Life in the Late Medieval Häme Castle. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae VIII.

Majantie, Kirsi 2005: Muotia ja mukavuudenhalua – Varhaiset kaakeliuunit Hämeen linnassa. Arx Tavastica 12.

Marttinen, Seppo 2012: Hämeenlinna vankilakaupunkina. Acta Poenologica 1/2012.

Onnela, Johanna 2003: Crop Plants in Häme Castle in the 16th and 17th Century. At Home within Stone Walls: Life in the Late Medieval Häme Castle. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae VIII.

Stenius, Birgitta 1973: Tavastehus slott. Byggnadsverksamheten under 1700- och 1800-talet. Hämeen linnan neuvottelukunta.

Uotila, Kari 2009: Keskiaikainen Hämeen linna arkeologisen tutkimushaasteena. Arx Tavastica 13.

Uotila, Kari ja Vilkkuna, Anna-Maria 2009: Vallan asuinsijat – Uusia näkökulmia ja menetelmiä linnatutkimukseen. Arx Tavastica 13.

Vilkkuna, Anna-Maria 1998: Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä. Bibliotheca Historica 31. SHS.

Piirustukset

Ruotsin sota-arkisto (Kra)

Kra0406D:12:044:009 I. G. Ammond. Charta och Plan Öfwer det projecterade Defensions Wärket I Tavastehus.

Kra0406D:12:044:035 L. Glansenstierna. Ritning öfwer Tavastehus Slätt och Fästning som wjsar i hwad stånd den sig nubefinner. 1759.

Kra0406D:12:044:047 A. M. von Arbin. Dessen till en på Nädigste Nefalling Förbättrad Flanquering och med våt Cunettförstärkt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott. 1776.

Kra0406D:12:044:128 C. Nyander. Tavastehus Fästnings Förslags Ritning för År 1784. Tre profiler av smides- och tyghusbyggnaden som visar förslagna arbeten. 1784.

Kra0406D:12:044:146 C. Nyander. Tavastehus Fästnings Relations Ritning för År 1784. Grundplan och profil öfver smides- och tyghusbyggnaden som visar utförda arbeten. 1784.

Kra0406D:12:044:177 N. Cedergren. Relations Ritning för Tavastehus Fästning År 1793. 1794.

Kansallisarkisto (KA)

Hämeenlinna VIK7 Hämeenlinnan linnoituksen, kaupungin ja ympäristön pääasemakaava. 1810.

Hämeenlinna VIK63 Hämeenlinnan linnoituksen piirustus korjausten jälkeen.

Oik. min. VAHO 1a 738 Erik Åkerman. Kartta Kruunuporin linnan alueesta, Hämeenlinnan kaupungissa. 1897.

RakH II 56M 1/13:10 C. L. Engel. Ritning öfver Byggnaderne omkring Tavastehus Slott.

RakH 56M 1/13:14. Plan Ritning öfver lokalen närmst omkring Tavastehus Slott och första Våningen af de för arbets och Correction inrättningen därstädes Projecterade Byggnader. 1841.

RakH 56M 1/13:30 E. Lohrman. Ritning till en Kloak af trä, att uppföras invid stranden nedan om terrassmuren å nordöstra sidan af Kronoborgs Slott i Tavastehus. 18.3.1847.

RakH 56M 1/13:36 Albert Ekholm. Tukthuset och Länsfängelset i Tavastehus, situationsplan. 1910.

RakH 56M 1/13:41 Albert Ekholm. Tukthuset i Tavastehus, gamla slottet, fasad mot öster, fasad mot norr. 1911

RakH 56M 1/13:45 Albert Ekholm. Tukthuset i Tavastehus, vestra ringmuren fasad mot vester, norra ringmuren fasad mot söder. 1910.

RakH 56M 1/13:47 Albert Ekholm. Tukthuset i Tavastehus, vestra ringmuren, dagcellbyggnaden, norra ringmuren, första våningen. 1910.

Museoviraston arkisto, suunnitelmapiirustukset (KYP)

KYP109220156 N. E. Wickberg. Hämeen linna, vanhan linnan luoteisseinän tukipenger, ehdotus 1. 20.6.1966.

KYP109220159 N. E. Wickberg. Hämeen linna, vanhan linnan luoteisseinän tukipenger, ehdotus 2. 28.6.1966.

KYP109220160 N. E. Wickberg. Hämeen linna, vanhan linnan luoteisseinän tukipenger I. 19.10.1966.

KYP109220161 N. E. Wickberg. Hämeen linna, vanhan linnan luoteisseinän tukipenger II ja III. 19.10.1966

KYP109220162 N. E. Wickberg. Hämeen linna, vanhan linnan lounaissivun tukipenger IV. 19.10.1966.

KYP109220163 N. E. Wickberg. Hämeen linna, tukipenkereen ja porrastasanteen liittymä. 8.12.1966.

KYP109220560 N. E. Wickberg. Hämeen linna, läntisen kehämuurirakennuksen entistämisehdotus, luonnos L2, kellarikerros. 16.9.1976.

KYP109220561 N. E. Wickberg. Hämeen linna, läntisen kehämuurirakennuksen entistämisehdotus, tarkastettu L2-vaihe, kellarikerros. 1.4.1981.

KYP109220797 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, entistämisehdotus, pohja +92.00 taso. 30.8.1978.

KYP109220811 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, entistämisehdotus, leikkauksia. 17.10.1978.

KYP109220812 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, entistämisehdotus vaihtoehto 1, julkisivu itään. 17.10.1978.

KYP109220837 N. E. Wickberg. Hämeen linna, linnan esipihat 15.1, 15.2, 15.3, pihasuunnitelmat. 15.3.1982.

KYP109220846 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itämuurin ulkohahmo, julkisivu itään, vaihtoehto 4, matala tukimuuri, tiiliverhoilu. 16.11.1978.

KYP109220863 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itämuurin ulkohahmo. Julkisivu itään, vaihtoehto 4A, matala tukimuuri, tiiliverhoilu. L2-luonnos. 1.2.1982.

KYP109220864 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itämuurin ulkohahmo. Julkisivu itään, vaihtoehto 4A, matala tukimuuri, tiiliverhoilu. L2-luonnos. 1.2.1982.

KYP109220878 N. E. Wickberg. Hämeen linna, pohjoisen kehämuuritornin kattaminen, vaihtoehto 4A. 11.12.1978.

KYP109221146 N. E. Wickberg. Hämeen linna, pohjoinen kehämuuritori. 21.11.1983.

KYP109221181 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no 2, muutos. Läntinen kehämuurirakennus, kellarikerros. 31.8.1981.

KYP109221186 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no 7, muutos. Läntinen kehämuurirakennus, leikkaus A-A. 31.8.1981.

KYP109221187 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no 8, muutos. Läntinen kehämuurirakennus, leikkaus B-B. 31.8.1981.

KYP109221188 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no 9, muutos. Läntinen kehämuu-

rirakennus, leikkaus C-C. 31.8.1981.

KYP109221200 N. E. Wickberg. Hämeen linna, tykkitori ja siihen liittyvät kehämuurin osat, taso +83.30, L2-luonnos. 10.1.1982.

KYP109221201 N. E. Wickberg. Hämeen linna, tykkitori ja siihen liittyvät kehämuurin osat, taso +87.50, L2-luonnos. 10.1.1982.

KYP109221228 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no. 3, muutos. itäinen tykkitori, pohjapiirustus taso +88.50. 11.6.1982.

KYP109221229 N. E. Wickberg. Hämeenlinna, 1. kaupunginosa, linna-alue kortteli 30. Pääpiirustus no 4, muutos. itäinen tykkitori, pohjapiirustus taso +91.80. 11.6.1982.

KYP109221274 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itäisen kehämuurikatosten räystäsdetaljit. 1.2.1983.

KYP109221299 N. E. Wickberg. Hämeen linna, läntinen esipiha, pihakorot. 25.10.1983.

KYP109221314 N. E. Wickberg. Hämeen linna 15.3, pihakorot pääportin edustalla. 24.10.1983.

KYP109221321 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itämuurin pohjoinen pääty, vaihtoehto A. 24.1.1984.

KYP109221331 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itämuurin pohjoinen pääty, vaihtoehto B. 25.1.1984.

KYP109221332 N. E. Wickberg. Hämeen linna, itäinen esipiha. 24.8.1984.

KYP109221403 N. E. Wickberg. Hämeen linna, eteläinen kehämuuritori, teräskaide. 12.12.1986.

KYP109221404 N. E. Wickberg. Hämeen linna, eteläinen kehämuuritori, teräskaide detaljit. 12.12.1986.

KYP109221511 Insinööri-toimisto likka Huovinen. Hämeen linna, asemapiirros, leipomorakennus, vesi- ja viemärijohdot. 10.8.1976.

KYP109221512 Insinööri-toimisto likka Huovinen. Hämeen linna, leipomorakennus, vesi- ja viemärijohdot. 26.10.1977.

KYP109221522 Insinööri-toimisto likka Huovinen. Hämeen linna, leipomorakennus, lämpöjohdot, kellarikerros. 26.10.1977.

KYP109221602 Hankkija sähköosasto. Hämeen linna, asemapiirustus. 8.3.1979.

KYP109221704 Insinööri-toimisto Risto Mäenpää. Läntinen kehämuurirakennus, 1. krs, vahvavirtajohdot. 28.1.1985.

Museoviraston arkisto, mittauspiirustukset (KYP)

KYP109220678 Pohjatutkimus Oy. Hämeen linna, itäisen kehämuurin ja ranta-alueen pohjatutkimusohjelma. 12.8.1977.

KYP109222045:2 Pauli Savolainen. Läntinen kehämuurirakennus, leikkaus L2. 8.6.1980.

KYP109222047 Pauli Savolainen. Läntinen kehämuurirakennus, leikkaus L4. 15.5.1980.

KYP109222048 Pauli Savolainen. Läntisen kehämuurirakennuksen luoteispääty, leikkaus L5. 15.5.1980.

KYP109222074 Pauli Savolainen. Läntinen kehämuurirakennus, päävartio osa, koillinen ulkoseinä. 14.9.1976.

KYP109222083 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, 1. krs. pohja. 11.1.1977.

KYP109222090:2 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, pohjakerros. 24.1.1977.

KYP109222102 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Lounainen esilinnarakennus, kellari, pohja ja leikkaukset. 20.1.1976.

KYP109222165 Risto Peltonen. Hämeen linna, koillinen esilinnan piha, pohjat 14/315, 14/316, 14/320. 1964.

KYP109222176 Hämeen linna, leipomo, leikkaus.

KYP109222177 Risto Peltonen, Pauli Savolainen. Hämeen linna, leipomorakennuksen perustus kaivetun alueen kohdalta. 1973.

KYP109222193 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, Leipomo/sairaalarakennus, luoteisen ulkoseinän perustusten tutkimuskaivaukset. 1969 ja 1973.

KYP109222237 Päivi Luppi. Kaivausalueen 15.1 ruudutus. 4.3.1975.

KYP109222250 Hämeen linna, itäinen esilinnanpiha (15.1), leikkaus B-B. 28.7.1978.

KYP109222285 Päivi Luppi. Esilinnan piha (15.3), päävartion (13.1) edustan mukulakiveys. 20.8.1976.

KYP109222291 Hämeen linna, kaakkoinen esilinnan piha, kaivausten sijainti ja lohkojako. 1973.

KYP109222293 Risto Peltonen, Pauli Savolainen. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, koillinen ulkoseinä. 28.9.1976.

KYP109222294 J. Wester. Hämeen linna, koillinen esilinnan piha, leikkaus päälinnan seinän alaosa luoteeseen. 19.9.1975.

KYP109222469 Pauli Savolainen. Itäinen kehämuuri (16.8), ampuma-aukon pohja. 1977.

KYP109222833 Pauli Savolainen, Leena Laine. Hämeen linna, itäinen esilinnan piha, maaleikkaus. 9.6.1984.

KYP109222834 Pauli Savolainen, Leena Laine. Hämeen linna, itäinen esilinnan piha, leikkaus B-B. 15.8.1984.

KYP109222844 Pauli Savolainen ja Risto Peltonen. Läntisen esilinnan piha, viemärikaivaus 1978.

KYP109222849 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Lounainen kehämuurirakennus, 1. kerroksen pohja ja leikkauksia A-A. 1984.

KYP109222851 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, danskeritorni, päälinnan puoleinen ulkoseinä. 1983.

KYP109222857 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, danskeritornin luoteissivu.

KYP109222918 Hämeen linna, asemapiirustus. 1975.

KYP109222928 Hämeen linna, koillinen esilinnan piha, itäinen kehämuuritorni ja tykkitorni, pohja.

KYP109222930 Hämeen linna, koillinen esilinnan piha, pohja.

KYP109222944 Hämeen linna, koillinen esilinnan piha, pohja.

KYP109222947 Hämeen linna, porttitornirakennus, pohja.

KYP109222950 Pauli Savolainen, Risto Peltonen. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, huone 148, pohja. 1981.

Museoviraston arkisto, rariteettikokoelma

109221887 Alfred Cavén. Situationsplan öfver Tavastehus Slott. 1896.

109221890 Plan öfver Fängelseinrättningen i Tavastehus.

109221910 Walhström. Situation plan öfver Kronoborgs slott. 31.1.1882.

Museoviraston arkisto, rakennepiirustukset

RAK44 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, luoteisen ulkoseinän tukeminen, leikk. 1–1, 2–2. 9.9.1964.

RAK136i Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, leipomorakennuksen perustukset 10.6.1976.

RAK166d Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, pohjoinen kehämuurirakennus, perustukset. 7.6.1977.

RAK188 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, leipomorakennuksen perustukset, reikäpiirustus. 20.4.1977.

RAK246b Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, leikkaukset a-a ja b-b. 13.3.1979.

RAK250d Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, leikkaus C-C. 13.3.1979.

RAK251 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri PM7, leikkaukset 1–3. 5.3.1979.

RAK287b Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, perustuslamellointi. 13.4.1982.

RAK322 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, tykkitornin portaat yläosa. 28.10.1985.

Ramboll Finland Oy, rakennepiirustukset

RAK208 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäisen kehämuurin (rantamuurin) sortuman korjaus. 26.8.1977.

RAK216 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäisen kehämuurin tuentavaihtoehdot I-III. 20.10.1977.

RAK219 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri. 17.11.1977.

RAK220 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, leikkaukset A-A, B-B ja C-C. 17.11.1977.

RAK235 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, perustukset. 16.5.1978.

RAK236 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, perustusleikkaukset. 16.5.1978.

RAK240 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, leikkaukset, vaihtoehto 1–4. 31.8.1978.

RAK241j Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, pohjapiirros julkisivu, salaojat ja sadevesiviemärit. 4.7.1980.

RAK242 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, suojakatos. 25.10.1978.

RAK282 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäinen kehämuuri, vanhan muurin katos, leikkaus A-A. 8.1.1982.

RAK286 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, pohjoisen kehämuuritornin perustuslamellointi. 9.2.1982.

RAK287b Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, läntisen kehämuurirakennuksen perustuslamellointi. 7.12.1983.

RAK299b Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, kellarin katto raudituspiirustus, päävartion ulkokatoksen puuporras. 6.4.1983.

RAK309 Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, itäisen kivirakenteisen rantamuurin leikkaus. 26.4.1983.

RAK314b Insinööritoimisto Magnus Malmberg Ky. Hämeen linna, läntinen kehämuurirakennus, huone 148 lattia, vaihtoehto II. 21.10.1983.

Senadzi